oud-gorcum varia

tijdschrift van de historische vereniging „oud-gorcum"

1995 - 2/3 **jg 12** **nummer 33**

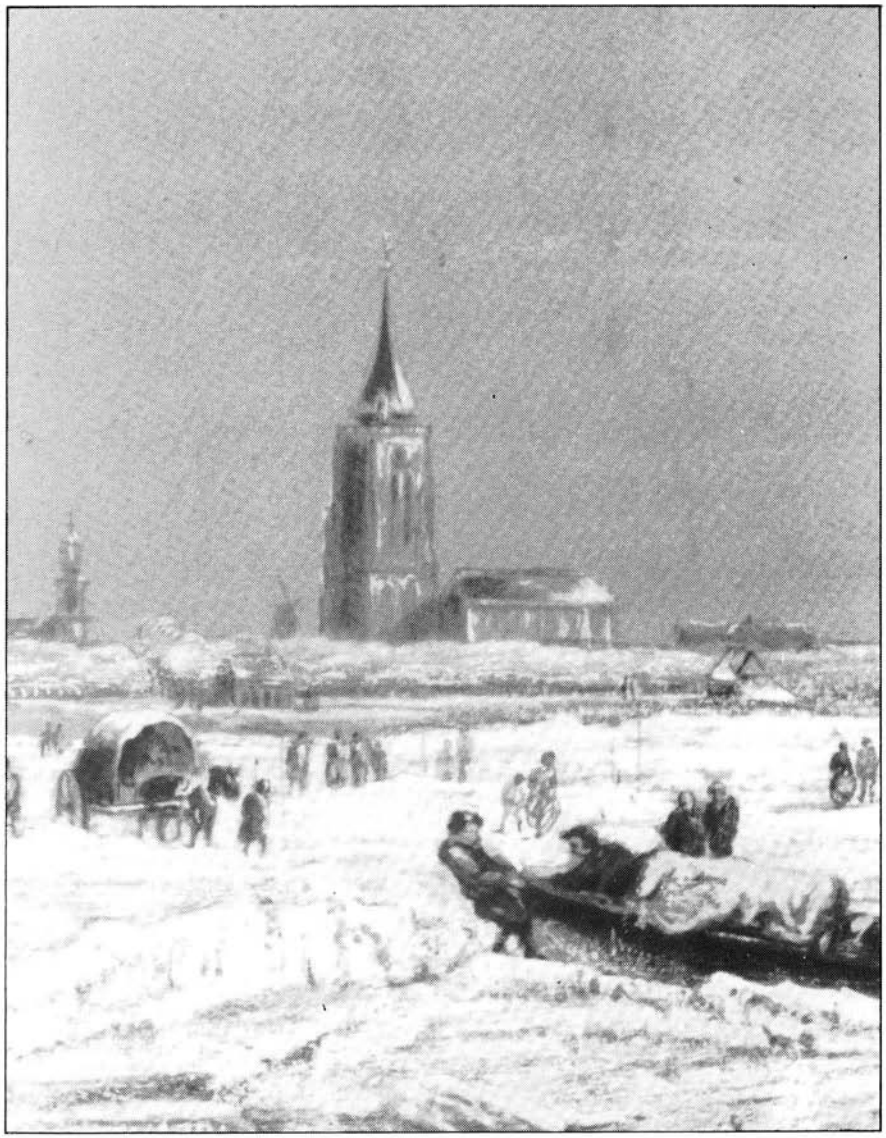

HISTORISCHE VERENIGING "OUD GORCUM"

Opgericht 20 augustus 1909

erelid	C. de Ruiter (1989)
secretariaat	Kon. Emmastraat 12 4205 BM Gorinchem tel. 01830-22331
bestuur	W. Kreukniet-den Hertog, voorzitter A.J. Busch, secretaris D.C. Pleyte, penningmeester mr. G.O. Groeskamp G. de Groot W.A. van der Hoff H.A. de Kok L.C.M.J. Stultiens drs. H.M. den Uyl
contributie	De contributie bedraagt ƒ 25,- per jaar, over te maken op rekeningnr. 47.22.64.761 van de ABN-Amrobank te Gorinchem (postbanknr. van de bank: 3050) of op postbanknr. 5593243 t.n.v. de penningmeester van "Oud-Gorcum", Athene 4 te Gorinchem. Losse nummers van "Oud-Gorcum Varia" zijn verkrijgbaar aan de balie van het "Gorcums Museum",Grote Markt 17. Prijs ƒ 5,- per stuk. Losse nummers van "Historische Reeks Oud-Gorcum" idem à ƒ 7,- per stuk.
lidmaatschap/adres-wijziging e.d.	Secretariaat: Kon. Emmastraat 12 4205 BM Gorinchem tel. 01830-22331.
redactie Oud-Gorcum Varia	B. Freriks drs. H.M. den Uyl
redactieadres	Schotdeuren 16 4205 PD Gorinchem tel. 01830- 24951

++

omslag:

De stad Gorinchem, gezien van over de dichtgevroren Merwede omstreeks 1870. Deel van een gouache van Jan Kuijpers.

DE GESCHIEDENIS VAN GORINCHEM TOT CA. 1250

HET VOOR-ARKELSE TIJDPERK

Dr. M.J. Waale

Inleiding

Over het ontstaan van Gorinchem en de vroegste geschiedenis van de stad is tot heden maar weinig geschreven. Een reden daarvoor zal zijn dat de allereerste officiële vermelding van Gorinchem die zeker is, pas uit 1224 stamt.[1] Er zijn nog twee andere vermeldingen bekend, namelijk een uit de *Liber camerae* van de dom te Utrecht, die waarschijnlijk stamt uit het einde van de 12e eeuw, en een tweede uit het Goederenregister van de abdij te Berne, dat gedateerd kan worden van ná 1196 en vóór 1246.[2] Toch moet Gorinchem eerder bestaan hebben, maar daarover bestaan geen vaste en concrete gegevens.
Grootvader Aert Kemp Engbertsz. en zijn twee kleinzoons Aert Kemp Jacobsz. Vos en Abraham Kemp uit de zestiende en zeventiende eeuw, maar ook Van Zomeren in de achttiende eeuw en Van Goch aan het einde van de negentiende eeuw baseerden zich voor het eerste tijdperk van Gorinchems geschiedenis voornamelijk op de kronieken van Pauli, ontstaan in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Omdat deze kronieken vooral voor de vroege tijd van Gorinchem vele 'verhalen' bevatten, zijn ook de daarop gebaseerde verhandelingen weinig betrouwbaar.[3] Latere geschiedschrijvers behandelden slechts enkele aspecten van Gorinchems vroege geschiedenis. Alleen Stamkot heeft enige jaren geleden getracht een meer algemene indruk van Gorinchems allereerste verleden te geven.[4]
Naar mijn mening valt er over Gorinchems ontstaan en zijn allereerste geschiedenis echter wel wat meer te zeggen. Met gebruikmaking van onder andere de recentere publikaties van Henderikx, De Hoog, Van der Linden en de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* die weliswaar meer algemeen zijn en niet direct op Gorinchem betrekking hebben, zal ik proberen het probleem van Gorinchems ontstaan en zijn vroege geschiedenis wat meer uit te werken.[5] Verwacht daarbij geen absolute uitspraken en exacte data, het blijft bij een benadering die mijns inziens echter wel dicht bij de 'waarheid' ligt. De volgende onderwerpen wil ik hierbij behandelen: de geografie en bewoning van het rivierengebied met de Lingedelta vanaf de Romeinse tijd tot in de dertiende eeuw, de ontginningen in het veen vanaf ongeveer de negende eeuw tot in de twaalfde eeuw, de toponymie van de naam Gorinchem, Gorinchem als bezit van de graven van Holland en Bentheim en tot slot de overgang van Gorinchem van Bentheims bezit

naar dat van de Arkels rond het midden van de dertiende eeuw.

De geografie van het rivierengebied, ca. 400-1200

N.B. Voor een beter begrip van de oude geografie zal hieronder verwezen worden naar plaatsnamen en streeknamen, die echter in de oude tijd voor het merendeel nog niet bestonden of niet onder die namen bekend waren.

Voor het begin van onze jaartelling bestond het westen van ons land uit een aantal duinenrijen aan de kust met daarachter een veengebied met bos van voornamelijk elzen en riet. Daardoorheen kronkelden de rivieren Rijn en Maas. Deze rivieren, die stroomden door ondiepe beddingen, overspoelden vaak bij hoogwater en lieten dan dichtbij afzettingen van zand en wat verderop van lichte klei achter. Die zandafzettingen vormden de oeverwallen, die bij verandering van stroom en het geleidelijk droger worden van het land boven het veen uitkwamen. De klei werd afgezet op het veen, wat bijvoorbeeld het geval was in de Tielerwaard en de Vijfheerenlanden.[6]
In de Romeinse tijd voerde de Rijn zijn water voornamelijk via twee takken naar zee. Een noordelijke tak liep via Arnhem naar Wijk bij Duurstede en vandaar voornamelijk via de Kromme Rijn naar Utrecht en dan via de Oude Rijn naar Katwijk. Een deel van het Rijnwater werd ook vanaf Wijk bij Duurstede afgevoerd door de Lek tot aan Vianen, waar het dan via de Linschoten naar Woerden in de Oude Rijn stroomde. De Beneden-Lek, gevormd als een doorbraak van de Linschoten, was voor onze jaartelling een veenriviertje van weinig betekenis, maar omstreeks het begin van de jaartelling brak de Lek door bij Vianen en vormde vanaf toen een rivier die bij Krimpen aan de Lek in de Merwede liep. Een zuidelijke tak van de Rijn liep vanaf Nijmegen via de Waal tot Hurwenen/Rossum waar de Waal in de Maas stroomde. Daarnaast was er ten oosten van Tiel een verbinding met de Linge die via Arkel en Schelluinen in de daar beginnende Merwede stroomde. De Merwede was daar slechts een kleine rivier die bij Vlaardingen via de Maasmond in zee liep. De Maas, vanaf Rossum met het water van de Waal, liep via de Oude Maas in de Maasmond ten westen van Vlaardingen in zee.[7]
Door de vele afzettingen van zand en klei veranderden de rivieren vaak van bedding. Zo ontstonden naast oude drooggevallen stroomruggen nieuwe stromen die de waterafvoer overnamen. Dit proces werd versneld toen in de 4e-6e eeuw het zeeniveau hoger werd, en daardoor het rivierwater slechter werd afgevoerd. Er vonden toen meer afzettingen plaats en er ontstonden ook meer doorbraken van rivieren die het water toch kwijt moesten. Zo brak in die tijd de Waal bij

Rossum door en vormde toen van daaraf de Beneden-Waal die bij Schelluinen samen met de Linge in de Merwede liep. De afvoer van de Rijn via de Maas stagneerde toen. De Linge bleef echter, zij het wat minder, nog steeds water van de Waal afvoeren. De monding van de Linge bij Schelluinen verlandde echter in die zelfde tijd, waarschijnlijk door een veranderende stroming van de Merwede. Een oostelijker tak van de Linge die liep vanaf Spijk door het Dalemseveld naar de Beneden-Waal ten oosten van Gorinchem (waar nu de Lingsesdijk loopt) voerde toen het Lingewater af. De Linge vormde toen een brede delta met vloedbos. In de loop van de tweede helft van de 13e eeuw werd de waterafvoer van de Linge geleidelijkaan minder totdat in 1304 de Linge bij Tiel van de Waal werd afgedamd en daarna alleen kwel- en regenwater uit zijn eigen stroomgebied afvoerde.
De afvoer van de Maas veranderde ook doordat de tak van Heusden naar Woudrichem gevormd werd, eerst alleen tot Andel maar vanaf omstreeks de 7e-10e eeuw via Woudrichem naar de Merwede. Deze werd vanaf toen een grote rivier en de voornaamste afvoer van Rijn en Maas. Immers via Lek en Waal en de Maastak naar Woudrichem werd alle water naar de Merwede geleid, die bij Vlaardingen in zee stroomde.[8]

Ontginningen en nederzettingen in het rivierengebied

Vanaf de 5e-10e eeuw ontstonden in het rivierengebied steeds meer nederzettingen, voornamelijk op de oeverwallen van de rivieren en op de oude verlande stroomruggen. Dit nam toe in de 10e eeuw, toen er betere tijden aanbraken doordat er tot in de 12e eeuw nauwelijks stormvloeden waren, de invallen van de Noormannen waren opgehouden en een gunstiger klimaat bevolkingsgroei toestond.[9] In het rivierengebied ontstonden nederzettingen doordat men begon met kleine ontginningen vanuit de oeverwallen en verlande stroomruggen. Men werkte daarbij vanuit kleine kernen die groeiden tot nederzettingen naarmate de ontginningen verder gingen. Die ontginningen in het rivierengebied van Waal en Linge gebeurden vanuit de gouw Teisterbant, van het oosten naar het westen. Teisterbant werd in het noorden begrensd door het Sticht Utrecht, in het zuiden door de Oude Maas en in het oosten door het riviertje de Zoel en de Lingetak juist ten oosten van Tiel.[10] De westgrens werd bepaald door de ontginningen, die steeds verder naar het westen gingen. De nederzettingen die ontstonden en waarvan de namen voorkomen in goederenlijsten en oorkonden van al vóór 800, zijn o.a. Langerak en Leuven bij Brakel langs de Waal, verder de abdij Berne en Wadenoyen. Volgens de archiefbronnen schuift in de 9e eeuw de ontginning op via Buurmalsen, Beuzekom, (Zalt)bommel, Rossum en Hellouw, waarna in de 10e eeuw Heukelum, Gellikum, Arkel en Woudrichem volgen. In de 11e eeuw

volgen dan, althans in de bronnen, Asperen, Genderen en waarschijnlijk ook Kedichem, en Gorinchem als de meest westelijke ontginning vanuit Teisterbant.[11] De genoemde nederzettingen bestonden echter waarschijnlijk al eerder, archeologische vondsten hebben bijvoorbeeld aangegeven dat Arkel al in de Karolingische tijd bestond, d.w.z. vóór de 10e eeuw. Asperen bestond waarschijnlijk al in de Romeinse tijd.[12]
De westgrens van Teisterbant kwam zo langs de verlande Lingetak van Schelluinen te liggen waarbij de nederzettingen tot de gouw Teisterbant behoorden of eigendom waren van kloosters zoals Berne en Prüm. De gouw Teisterbant werd in 839 en 870 als graafschap genoemd en graven van Teisterbant zijn bekend tot 1026. De gouw schijnt echter uit verscheidene graafschappen te hebben bestaan en een van die graafschappen werd door koning Koenraad II ook in 1026 aan de Kerk van Utrecht geschonken.[13] Welk graafschap dit was is niet bekend, maar de bisschop van Utrecht schijnt wel de macht in heel de gouw uitgeoefend te hebben, hij was er prefect (een bevelhebber met militaire en juridische bevoegdheden) vanaf 1018. Toen echter aan het einde der 11e eeuw de bisschoppen van Utrecht niet meer gesteund werden door de koning/keizer, verloren zij hun macht en namen de graven van Holland in het westen, Gelre in het midden en Kleef in het zuiden, Teisterbant in bezit, eerst als leen van de bisschop maar later als allodiaal eigendom.[14]
In de tweede helft van de 10e eeuw ontvingen de bisschop van Utrecht (omstreeks 950) en de graaf van Holland (omstreeks 985) van de koning een beschikkingsrecht over de woeste gronden, het veen met moerasbos. Toen begon men, nog niet zeer regelmatig, met ontginningen dieper het veen in.[15] Er ontstonden daardoor 'velden' als het Heukelumse, Kedichemse, Dalemse en Oosterwijkse veld.[16] Toen omstreeks 1085 de invloedssferen van Holland en het Sticht meer afgebakend waren, begon men met meer gerichte en georganiseerde ontginningen nog verder het veen in. Vóór 1163, toen er weer een stormvloed was, was in Holland ca. de helft van het mogelijk areaal ontgonnen en in het Neder-Sticht driekwart.
Tegelijk met die ontginningen legde men kleine dijkjes of kaden aan om het ontgonnen gebied te beschermen tegen het omliggende moerasveen. Ook langs de rivieren werden dijken gemaakt, eerst voor slechts enkele delen, lokaal, maar daarna werden die delen verbonden en ontstond er een interlokale dijkbescherming. Dit proces verliep echter maar langzaam, pas in de tweede helft van de 13e eeuw was het hele rivierengebied bedijkt. Doordat steeds meer mensen bij de nieuwe ontginningen waren betrokken, liepen de wat oudere nederzettingen leeg en vond er in de loop van de 12e-13e eeuw een concentratie plaats van nederzettingen tot afgebakende ambachten

rondom een parochiekerk.[17]
Gorinchem moet ontstaan zijn als kleine nederzetting vanuit Arkel voor ontginningen ten westen van de Linge en in de Lingedelta. Gezien de naam (zie hiervoor verder) en het voortgangspatroon van de ontginningen, zal dat aan het einde van de 11e eeuw geweest zijn. Het valt op dat bij alle ontginningen nergens Wolferen en Schelluinen genoemd worden, nederzettingen die in de oude Gorinchemse geschiedschrijving ouder dan Gorinchem genoemd worden. De eerste vermelding van deze plaatsen is van 1220 toen Dirk II van Altena het patronaat van de kerk te Schelluinen met de tienden en zijn bezit te Wolferen dat bestond uit één hoeve en 3 morgen grond (ca. 2,5 ha.) aan de Duitse Orde schonk.[18] In latere oorkonden van 1265 en 1268, waarin de schenkingen worden bevestigd, is alleen maar sprake van Schelluinen en komt Wolferen niet meer voor.[19] Het is daarom de vraag of Wolferen een echte nederzetting was of slechts uit een enkele hoeve bestond. Er is volgens mij geen grond om aan te nemen, zoals Van Goch en ook Stamkot doen, dat er een heerlijkheid Wolferen met dorp en kasteel of in ieder geval een nederzetting bestond. De resten van een muur gevonden aan de Merwede, dicht bij waar nu de brug ligt, en waarvan zover ik weet de ouderdom niet bepaald is, kunnen ook duiden op een hoeve.[20] De nederzetting of hoeve Wolferen en de nederzetting Schelluinen waren waarschijnlijk gevestigd op de oeverwallen van de westelijke Lingetak of van de Merwede. Volgens Gijsseling betekent Wolferen 'zandige heuvelrug'.[21] Schelluinen is genoemd naar Ascalon uit het Heilige Land.[22]

Het ontstaan van Gorinchem en zijn naam

Oude nederzettingen hebben vaak een naam met 'heem' erin, dat betekent 'huis' of 'plaats'. Die namen zijn in ons land waarschijnlijk in de 7e eeuw voor het eerst gebruikt en voortgezet tot in de 10e eeuw en komen vooral voor in Friesland en Groningen, in het rivierengebied van Bommeler- en Tielerwaard en in de Betuwe. De 'heem'-namen zijn typisch voor ontginningsnederzettingen in de Merovingische en Karolingische tijd. Het waren de nederzettingen op de oeverwallen in het moerasbos. Na de 10e eeuw worden 'heem'-namen niet meer gebruikt voor nieuwe nederzettingen. Gorinchem moet daarom ontstaan zijn als een van de laatste ontginningen vanuit Teisterbant, aan het eind van de 10e eeuw, waarschijnlijk rond het jaar 1000.[23] De namen met de uitgang 'heem' hebben meestal in het eerste lid een persoons- of plaatsnaam in de 2e naamval ofwel een persoons- of plaatsnaam met het suffix 'ing'. Dit 'ingheem' is geworden tot 'inchem', 'ichem', 'gum' en 'jum'. De namen met 'ichem' zijn waarschijnlijk ouder dan die met 'inchem'. Dit zou erop wijzen dat Woudrichem ouder is

dan Gorinchem. De dialectvorm 'kum' of 'kom' zoals in Gorkum of Gorkom schijnt pas vanaf de 13e en 15e eeuw voor te komen.[24] Een persoonsnaam in het eerste lid van een 'heem'-naam komt het meeste voor, maar een enkele keer bestaat het eerste lid uit een plaatsnaam zoals in Bruchem = broekheem en Rossum = Rodinchem, een heem in een roding (bos). Soms is de afkomst onzeker zoals bij Heukelum. Waarschijnlijk staat het eerste lid van Gorinchem wèl voor een persoonsnaam en de door Blok geopperde mogelijkheid dat het hier gaat om de heer van Goor die in 1018 aftrad als prefect van de gouw Teisterbant, kan wel juist zijn. Door sommige auteurs is wel aan een streekaanduiding gedacht waarbij goor staat voor moeras zoals de plaats Goor in het oosten van Nederland. Omdat de naam goor voor moeras echter in het westen niet voorkwam, men sprak daar meer van broek, meer, schild, woud of walt enz., geef ik aan de persoonsnaam-afkomst de voorkeur.
Als men, zoals uit bovenstaande volgt, vaststelt dat Gorinchem is ontstaan rond het jaar 1000 dan was dat op een oeverwal van de oostelijke Lingetak. De westelijke tak was toen allang verland en men mag aannemen dat tussen de oude stroomrug en de westelijke oeverwal van de oostelijke Lingetak er een gebied van moerasbos bestond dat ontgonnen kon worden vanuit de oeverwallen. De Linge was toen nog een flinke stroom en haar uitloop in de Merwede was wijd. Langzamerhand echter verlandde de Linge en toen in 1304 de Linge-Waal verbinding ten oosten van Tiel bij Zandwijk werd afgedamd, werd de Linge een kleine lokale rivier.[25] Toen omstreeks 1300 ook de loop van de Linge bij Gorinchem gewijzigd werd door vanaf Arkel de Linge door Gorinchem te laten lopen, verlandde ook de oostelijke tak gedeeltelijk en werd toen de Halve of Dove Linge, een klein stroompje, dat het Arkelse kasteel in het Wijdschild naar het oosten beschermde en ook zorgde voor het doorspoelen van de kasteelgrachten.[26]
Op de topografische kaarten van rond het begin van deze eeuw is nog duidelijk te zien hoe de ontginningen vanuit Arkel, Gorinchem en Schelluinen tot stand gekomen zijn. Omdat er nauwelijks veranderingen in het landschap plaatsvonden vanaf de middeleeuwse ontginningen tot aan het begin van de 20e eeuw, geven de kaarten uit die tijd nog steeds een goed beeld.[27] Zo blijkt uit kaart 527 van de *Topografische Atlas* dat ontginningen plaatsvonden vanaf de Arkelse Onderweg in noordwestelijke richting. Het Land van Arkel beneden de Zouwe en de Banne van Arkel werd regelmatig ontgonnen in 'hoeven', d.w.z. percelen van ca. 100 m breed en 1000 m lang, tot aan de voormalige Schotdeurense Vliet, daarna ging men verder het veen in met nieuwe percelen tot aan de Hoogbloklandse Kade. Ook de ontginningen vanuit Gorinchem of Arkel, ook in noordwestelijke richting uitgevoerd als Korte en Lange Slagen, hoorden hierbij. In noordelijke richting werden vanuit

Gorinchem ontginningen uitgevoerd in Kwakernaat, de Haar en de (H)avelingen. De kaart maakt ook duidelijk dat de ontginningen vanuit Schelluinen een andere richting hadden.
Gorinchem is dus ontstaan rond het jaar 1000 en vormde als een eerst nog kleine nederzetting een basis voor de ontginningen in het omringende veen. De nederzetting werd op den duur zoveel groter dat zij uitgroeide tot een van de tien grote 'heem'-nederzettingen met een parochiekerk.[28]

Gorinchem onder de graven van Holland en Bentheim

Zoals hierboven uiteengezet, behoorde Gorinchem oorspronkelijk tot de gouw Teisterbant. Toen de heer van Goor in 1018 als prefect werd opgevolgd door bisschop Adelbold van Utrecht, kreeg deze de jure de macht in Teisterbant. Dit werd nog sterker toen in 1026 koning Koenraad II een graafschap in Teisterbant aan de Kerk schonk. Geheel Teisterbant was toen leenroerig aan de bisschop.[29] Toen in 1061 de Hollandse graaf Floris I bij Nederhemert sneuvelde en zijn opvolger Dirk V nog slechts een kind was, kreeg de bisschop van Utrecht ook de macht in het rivierengebied van wat later Holland zou heten. Dit duurde tot 1076 toen bisschop Koenraad door de inmiddels volwassen geworden graaf Dirk V en zijn stiefvader Robert de Fries bij IJsselmonde werd gevangengenomen. De bisschop van Utrecht kon in die tijd niet op de steun van de koning Hendrik IV rekenen omdat deze te veel in beslag was genomen door zijn strijd tegen de Kerk, de Investituurstrijd. De bisschop kocht zijn vrijheid door alle gebieden die Floris I hadden toebehoord terug te geven met daarbij nog enkele andere bezittingen. Waarschijnlijk is in die tijd ook het meest westelijke deel van Teisterbant met Gorinchem aan Dirk V gekomen. Dirk V en later zijn zoon Floris II noemden zich toen ook graven van Holland, niet meer 'Friezen' of markgraven van Vlaardingen. Vóór dit optreden van Dirk V hadden zijn oom Dirk IV en zijn vader Floris I al eens geprobeerd het rivierengebied in handen te krijgen om hun tol te Vlaardingen te kunnen beschermen. Dit was door het sneuvelen van Dirk IV in 1049 bij wat later Dordrecht zou worden en van Floris I in 1061 nooit gelukt. Na 1076 echter hadden de graven van Holland in het Hollandse rivierengebied de macht in handen en Gorinchem aan de Lingedelta in het oosten van hun gebied zal voor hen van belang zijn geweest.[30]
Toen de positie van de bisschop van Utrecht door gebrek aan steun van de koning nog meer verzwakte, leidde dat omstreeks 1130 ertoe dat de graaf van Holland, wiens moeder een halfzuster van de Duitse koning was, de leenband voor de goederen in het voormalige Teisterbant met de bisschop van Utrecht opzegde, waardoor o.a. Gorinchem vanaf die tijd tot het allodiale bezit van de graven van

Holland behoorde.[31]
Toen was graaf Floris II van Holland al gestorven en in 1121 opgevolgd door zijn zoon Dirk VI. Deze was tussen 1101 en 1114, waarschijnlijk in 1113, geboren uit het huwelijk van zijn vader met Petronilla, een dochter van Dirk II, de hertog van Opper-Lotharingen, en Hedwig van Formbach. Deze laatste was al eerder getrouwd geweest met Gebhard van Süpplingenburg en had uit dat huwelijk een zoon Lotharius die later hertog van Saksen en koning/keizer zou worden. Petronilla was zijn halfzuster en door haar verwantschap met Lotharius en ook vanwege de nog jeugdige leeftijd van Dirk VI kon Petronilla veel invloed op het bestuur van Holland uitoefenen.[32]
Dirk VI trouwde kort voor 1143 met Sophia van Rheineck, die na 1128 was geboren. Zij was een nichtje van Lotharius de keizer die in 1137 was gestorven en die getrouwd was geweest met Richenza van Northeim, een zuster van Sophia's moeder Gertrudis van Northeim die getrouwd was met Otto van Rheineck. De familieband met Northeim-Rheineck die al bestond via Petronilla, werd door het huwelijk met Sophia nog versterkt.[33]
Dirk VI en Sophia kregen minstens vijf zoons, van wie de oudste, Floris, in 1157 opvolgde als graaf van Holland. De tweede zoon was Otto, naar zijn grootvader van moeders zijde vernoemd. De andere broers werden allen geestelijke, van wie Boudewijn als bisschop van Utrecht het meest bekend werd.
De ouders van Sophia hadden omstreeks 1120 de burcht en heerlijkheid Bentheim ontvangen van hun zwager Lotharius die de burcht had veroverd op de keizer. Doordat Sophia's enige broer Otto al in 1148 was gestorven en haar vader in 1150, erfde zij tussen 1154 en 1165, toen haar moeder stierf, onder andere Bentheim. In 1165/66 werden de aanspraken op Bentheim van de graven van Holland officieel erkend door keizer Frederik I Barbarossa en in 1166 is het graafschap in Hollandse handen gekomen. In 1171 wordt Otto van Holland als graaf van Bentheim in de bronnen genoemd. Waarschijnlijk heeft na de dood van Dirk VI een erfdeling plaats gevonden en ontving Otto het graafschap Bentheim en goederen in Holland en de Betuwe als allodiaal bezit; Gorinchem was daar ook bij. Een oorkonde van de erfdeling is niet bekend maar dat er bezit was in Holland van de graven van Bentheim volgt uit een erfdelings-oorkonde van 1267 van een kleinzoon van Otto, graaf Otto II en diens broer Egbert.
Toen Otto's broer Boudewijn in 1178 bisschop van Utrecht was geworden, kwamen bij die belangen van de graaf van Bentheim in Holland en Gelre ook Stichtse lenen en de positie van burggraaf van Utrecht met bijbehorende goederen. Otto speelde daarom een belangrijke rol in het graafschap Holland en het bisdom Utrecht en hij vertoefde veel aan het hof van de graaf en de bisschop.

Toen Otto in 1207/08 gestorven was, zette zijn zoon Boudewijn die rol voort. Hij trad op als 'ruwaard', plaatsvervanger voor graaf Willem I van Holland, toen deze van 1217 tot 1220 op kruistocht naar Damiate was en na de dood van graaf Willem I in 1222 was hij van 1222 tot 1227 voogd en ruwaard voor de jonge graaf Floris IV. Uit de tijd van zijn ruwaardschap stammen ook de oorkonden van Willem I en Floris IV waarin beide graven tolvrijheid verlenen aan 'de lieden van Bentheim te Gorkum verblijvende'. De laatste oorkonde van 1224 is de eerste plaats waarin Gorkum als bezit van Bentheim wordt vermeld.[34] Gorinchem was toen als nederzetting belangrijk genoeg om het privilege van tolvrijheid te kunnen ontvangen.
Na de dood van graaf Boudewijn in 1247/48 volgde zijn zoon Otto II hem op. Deze was getrouwd met Heilwich van Tecklenburg, de erfdochter van graaf Otto van Tecklenburg. Otto van Bentheim bemoeide zich al vaak met het bestuur van Tecklenburg, ook al voordat zijn schoonvader in 1265 overleden was en hij hem officieel opvolgde. Otto werd zo in beslag genomen door het bestuur van beide graafschappen dat zijn bemoeienissen met Holland en het Sticht nagenoeg ophielden. Dit werd nog minder toen hij in 1257 op een expeditie met de graaf van Holland tegen de bisschop van Utrecht werd gevangengenomen en zich slechts vrij kon kopen tegen een som geld en hommage aan de bisschop moest betuigen. In 1253 verloor Otto zijn invloed in Gelre doordat hij al zijn allodiale bezit aan de graaf opdroeg om het vervolgens in leen te mogen houden. Andere kleine bezittingen in Groningen verkocht hij terzelfder tijd.
Otto's totale afstand van alle bezittingen buiten zijn twee graafschappen werd een feit toen hij in een erfdeling met zijn broer Egbert al die bezittingen aan hem overdroeg. Hiertoe behoorden onder andere goederen bij Malsen, Meteren, Wadenoyen, Tiel en Driel in Gelre; uit zijn Hollandse bezit 25 mark zilver uit de tol van Geervliet, 60 pond uit de bede van Walcheren en de advocatie van Aalburg in het Land van Heusden; en uit het Sticht de daar gelegen lenen en het burggraafschap van Utrecht. Dit gebeurde in 1267 en het valt op dat bij die bezittingen Gorinchem niet meer genoemd wordt. Otto moet dit bezit dus al eerder hebben overgedaan.

De overdracht van Gorinchem aan de heren van Arkel

Er zijn twee oorkondes die de periode bepalen waarin de overdracht moet hebben plaats gevonden. Het gaat om een oorkonde van 6-12-1224 waarin aan de mannen of lieden van de graaf van Bentheim die te Gorinchem wonen, de tolvrijheid in zijn gebied wordt bevestigd en een andere van 23-2-1282 waarin diezelfde tolvrijheid nu wordt bevestigd aan de mannen van de heer van Arkel die te Gorinchem wonen.[35] Een

verkorting van de periode is mogelijk bij beschouwing van de erfdelings-oorkonde van graaf Otto II van Bentheim en zijn broer Egbert van 25-7-1267. In de Hollandse goederenlijst van het bezit van Bentheim komt Gorinchem dan immers niet meer voor.[36]
De nu ontstane periode van 1224 tot 1267 is verder te verkleinen door voor die periode de geschiedenis van de graven van Bentheim en die van de heren van Arkel te beschouwen. Allereerst valt daarbij op dat graaf Boudewijn van Bentheim er in 1224 voor zorgde dat Gorinchem de tolvrijheid door de nieuwe graaf kreeg bevestigd. Hij en zijn broer Rothard staan als getuigen in de oorkonde vermeld. Graaf Boudewijn heeft zich zeker tot in 1241 bemoeid met de Hollandse politiek en verbleef daarbij vaak aan het hof van graaf Willem II.[37] Daarna schijnt hij zich te hebben teruggetrokken en hij overleed in 1247/48. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Otto II die zoals we al zagen reeds in 1246 voor zijn schoonvader graaf Otto van Tecklenburg optrad en hierdoor niet veel interesse meer had voor zijn bezittingen buiten de graafschappen Bentheim en Tecklenburg. Hij zal daarom na 1248, toen hij zelf het bestuur over Bentheim uitoefende, gevoelig zijn geweest voor een voorstel tot overdracht van Gorinchem. Zoals hiervoor al vermeld, verkocht hij ook bezit in Groningen.
Van een heer van Arkel is voor het eerst sprake in 1253/54 wanneer in een oorkonde van Jan I heer van de Lede zijn neven Jan en Herbaren als van 'Arkele' genoemd worden en ook met Arkels wapen zegelen.[38] De genoemde Jan en Herbaren van Arkel waren zoons van Herbaren Sr., een oudere broer van heer Jan I van de Lede en die in 1241 en 1243 nog 'Herbaren van de Lede, ridder' werd genoemd.[39]
Ná 1243 en vóór 1253 moet er dus een verandering zijn opgetreden die Herbaren Sr. en zijn zoons Jan en Herbaren er toe bracht zich 'Arkel' te noemen. Herbaren Sr. die, ofschoon de oudste zoon, niet zijn vader als heer van de Lede was opgevolgd, had rond Heukelum en Arkel en in de Alblasser- en Krimpenerwaard andere activiteiten ontplooid. Waarschijnlijk was hij actief in het ontginningswerk en had hij daarom ook belangstelling voor het gebied van Gorinchem aan de mond van de Linge. Ik denk daarom dat graaf Otto II van Bentheim, net zoáls hij deed in Groningen, omstreeks 1250 Gorinchem heeft verkocht aan Herbaren of Jan van de Lede.[40]
De hypothese van De Groot dat Gorinchem als bruidsschat kwam aan Jan I van Arkel toen die trouwde met Bertha van Ochten is niet houdbaar. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat Marina, de moeder van Bertha, een zuster van graaf Boudewijn van Bentheim was en dat Marina het bezit van Gorinchem van Boudewijn in een erfdeling had gekregen.[41] Wel is bekend dat in 1227 zowel Boudewijn van Bentheim als Herbaren van de Lede in gevangenschap raakten van burggraaf Rudolf van Coevorden na de slag bij Ane en waarbij bisschop Otto II

van Utrecht sneuvelde. Pas na enige tijd en na losgeld betaald te hebben werden zij beide losgelaten. Boudewijn van Bentheim en Herbaren van de Lede kenden elkaar dus.[42]
Door het verkrijgen van Gorinchem verschoof waarschijnlijk het zwaartepunt van de activiteiten van Herbaren en zijn zoon Jan en noemden zij zich van toen af aan naar het 'huis' dat zij òf toen betrokken, òf reeds bewoonden, heren van Arkel. Zij zagen waarschijnlijk Gorinchem als de hoofdzetel voor hun macht en bestuur. Zij gingen zich van toen af bezig houden met de ontwikkeling van de nog kleine nederzetting, die nog niet omwald was en nog steeds het gevaar van overstromingen ondervond. In de oorkonde van Floris V van 1282 over de tolvrijheid van Gorinchem wordt nog gesteld dat die ook geldt *als Gorinchem door het geweld van het water verplaatst mag worden*.
Een omringende bedijking kwam pas in de tweede helft van de 13e eeuw tot stand. In 1277 werd besloten een dijk tussen de Lek en Den Donk bij Hoornaar aan te leggen, de Zouwendijk, en werden heemraden en een dijkgraaf benoemd; ook heer Jan II van Arkel leverde een heemraad. Toen in 1281 een schouw voor dijken werd ingesteld, was de Alblasserwaard tot aan de Giessen geheel bedijkt; Floris V droeg daarbij toen Jan II van Arkel op, zijn gebied ook te bedijken.[43] In 1284 werd toen de afwatering van de Vijfheerenlanden via de Zederik geregeld door een goede dam bij Arkel aan te leggen en de Zederik daar in de Linge te doen uitwateren; er werd ook geregeld de Dief*weg* te veranderen in een Dief*dijk*.[44] Toen de dam bij Arkel klaar was groef men aan het einde van de dertiende eeuw, kort voor 1300, de Lingetak zuidwaarts naar Gorinchem en ontstond de huidige haven en werden Langen- en Kortendijk aangelegd. Dit kan verband hebben gehad met de bouw van het Arkelse kasteel in het Wijdschild. Het was immers van strategisch belang de oostelijke Lingetak voor de bescherming van het kasteel te gebruiken.[45]
Vóór die tijd, dus omstreeks 1250, waren al die dijken er nog niet en was Gorinchem slechts een kleine nederzetting omringd door water en ontginningen. De heren van Arkel hebben ervoor gezorgd dat de dijken er kwamen en hebben er de eerste openbare gebouwen doen neerzetten. Dit waren de kerk die in 1263 gewijd werd en de Heilige-Geestkapel, het Gasthuis, de Kanselarijkapel en het kasteel die voor 1300 gebouwd werden. De graven van Bentheim hebben, zover ik heb kunnen achterhalen, Gorinchem nooit ontwikkeld, kwamen er hoogstwaarschijnlijk nooit of zelden. Er was een parochiekerk, waarschijnlijk op de plaats waar de nieuwe kerk gebouwd werd, maar ik betwijfel of er ooit een kasteel heeft gestaan, hoogstens een versterkt 'huis' voor het hoofd van de nederzetting. Pas toen de ontginningen waren afgerond en landbouw mogelijk was die de inkomsten van de visserij aanvulde, en er vanwege de landbouw ook handel ontstond,

was verdere ontwikkeling van Gorinchem mogelijk.

Noten

1. J.G. Kruisheer (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, II (Assen 1986) = O.H.Z. II No. 442.

2. Zie voor de eerste vermelding de editie van S. Muller Fz. in 'Rechtsbronnen van den Dom te Utrecht', *Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen*, Tweede Reeks No. 5 (1930) en W.A. van der Donk, *Gorcumsche Oudheden. I De ouderdom der plaats*, (Gorcum 1933). De tweede vermelding is te vinden in H. Bruch, 'Middeleeuwsche rechtsbronnen van Gorinchem', *Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen*, Derde Reeks No. 8 (1940), 3.

3. Zie voor de samenhang tussen de kronieken van Pauli en de latere geschiedschrijving: M.J. Waale, 'Pauli en het auteurschap van de Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992) 166-192, aldaar 182-183.

4. Zie voor de genoemde literatuur: Bert Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, (Gorinchem 1982) 119-124. Daarbij nog: B. van Beuzekom e.a. red. *De Lingehaven. Zeven eeuwen werken en wonen rond Gorcums oude haven*, (Gorinchem 1984) met daarin W. Verschoor, 'Zorg om het water', 3-4.

5. P.A. Henderikx, 'De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw', *Geografisch tijdschrift*, 11 (1977) 407-427; idem, *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, (Hilversum 1987); J. de Hoog, *Geschiedenis van de waterlopen en de binnenscheepvaart in het stroomgebied van de Boven-Merwede. Gorinchem, Woudrichem, Werkendam*, (Alphen a/d Rijn 1987); H. van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, = A.G.N. II (Bussum 1982), 48-82; D.P. Blok, *De Franken. Hun optreden in het licht der historie*, (Bussum 1968); idem, 'Teisterbant', *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. afd. Letterkunde*, Nieuwe Reeks 26 No. 12 (1963) 455-479; idem, 'Het Middennederlands rivierengebied' *A.G.N. I* (Bussum 1981) 135-142; H.P.H. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, (Utrecht 1965); idem, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', *A.G.N. II*, 282-323.

6. Blok, *A.G.N. I*, 135-136.

7. Henderikx, *Beneden-delta*, 16-28; Blok, *A.G.N.* I, 135-136.

8. Het bovenstaande is gebaseerd op Henderikx, *Beneden-delta*, 17-76; Blok, *A.G.N.* I, 135-141 en De Hoog, *Geschiedenis*, 13-14. Hierbij dient te worden opgemerkt dat

Blok de doorbraak van de Maas naar Woudrichem in de 12e eeuw stelt maar Henderikx, zich baserend op het feit dat Woudrichem gevestigd is op de oeverwal van de Maas en al voor 1000 bekend was, een marge van 7e tot 10e eeuw aanhoudt. Voorts moet vermeld worden dat de publikatie van De Hoog, ofschoon van 1987, toch enigszins verouderd is en kritisch gelezen moet worden.

9. Van der Linden, *Platteland*, 48 en Henderikx, *Beneden-delta*, 48-49.

10. Blok, *Teisterbant*, 460-469.

11. Henderikx, *Beneden-delta*, 88-114 en Blok, *Teisterbant*, 466-467.

12. Henderikx, *Beneden-delta*, 127.

13. Blok, *Teisterbant*, 473-476.

14. De Hoog, *Geschiedenis*, 25 en Blok, *Teisterbant*, 476.

15. Van der Linden, *Platteland*, 65.

16. Henderikx, *Beneden-delta*, 55-56 en De Hoog, *Geschiedenis*, 13-14.

17. Van der Linden, *Platteland*, 58 en 74-76.

18. A.C.F. Koch (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I ('s-Gravenhage 1970) = O.H.Z. I, No. 409.

19. *O.H.Z.* III, No. 1395 van 1265 en No. 1469 van 1268.

20. H.A. van Goch, *Van Arkels Oude Veste. Geschied- en oudheidkundige aanteekeningen betreffende de stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen*, (Gorinchem 1898, tweede druk als facsimile-uitgave, Gorinchem 1973), 4 en Stamkot, *Geschiedenis*, 8.

21. M. Gijsseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, 2 delen (Brussel 1960), II 1087.

22. R. Rentenaar, *Groeten van Elders*, (Naarden 1990), 9.

23. Zie voor de toponymie voornamelijk D.P. Blok, 'Toponymische gegevens over merovingisch-, karolingisch midden- en west-Nederland' in A. Weijnen (red.), *Frankisch, Merovingisch, Karolingisch*, (Assen 1965) 51-62, aldaar 56-59; D.P. Blok, *Franken*, 91-93; Henderikx, *Beneden-delta*, 47-49 en Stamkot, *Geschiedenis*, 6-7.

24. R. Rentenaar, 'Origineel en kopie bij de overlevering van vroegmiddeleeuwse toponiemen' in J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. D.P. Blok* (Hilversum 1990) 304-315, aldaar 310-311.

25. Henderikx, *Beneden-delta*, 76.

26. W.A. van der Donk, *Gorcumse Oudheden. VII De oudste berichten over de Gorcumse Haven* (Gorinchem 1955), 4 en

M.J. Waale, 'Het Arkelse kasteel in het Wijdschild bij Gorinchem' *Oud-Gorcum Varia*, 7 (1990) 137-148.

27. G.L. Wieberdink (red.), *Historische Atlas Zuid-Holland* (Landsmeer 1989), een facsimile-uitgave van de topografische kaarten uit het einde der 19e eeuw.

28. Blok, *Franken*, 94.

29. Blok, *Teisterbant*, 475-476.

30. Jansen, *A.G.N. II*, 282-286; Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis*, 65 en 111-112; Van der Linden, *Platteland*, 75 en De Hoog, *Geschiedenis*, 124.

31. Jansen, *A.G.N. II*, 282.

32. E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz, *Gravin Petronilla van Holland, ca. 1082-1144. Holland in het begin van de 12e eeuw* (Zutphen 1990) 33-37. Volgens Jansen. *A.G.N. II*, 284-285 viel het huwelijk van Floris II en Petronilla in 1113. Dirk VI was volgens Jansen bij de dood van zijn vader pas zeven jaar en kwam daarom onder voogdij van zijn moeder. Deze opvatting lijkt mij sterker dan die van Cordfunke die het huwelijk op ca. 1100 stelt en daarbij Petronilla en Floris wel heel jong laten trouwen en kinderen krijgen. Ook voor de opvatting van Jansen pleit dat Dirk VI pas in of kort voor 1143 in het huwelijk trad.

33. Bovenstaande en wat hier verder volgt is gebaseerd op M.J. Waale, 'De graven van Bentheim uit het Hollandse huis', *De Nederlandsche Leeuw*, 112 (1995) 162-183.

34. *O.H.Z. I* No. 421 uit de periode van graaf Willem I, niet in origineel of afschrift meer aanwezig maar genoemd in *O.H.Z. II* No. 442 van 6-12-1224 van graaf Floris IV.

35. *O.H.Z. II* No. 442, een oorkonde van graaf Floris IV en Bruch, *O.V.R.* No. 5, een oorkonde van graaf Floris V.

36. *O.H.Z. III* No. 1456.

37. *O.H.Z. II* Nos. 606 en 608 van 10-3-1241 en 5-6-1241.

38. *O.H.Z. II* No. 998 van 17-3-1253, wat naar gelang de gebruikte jaarstijl 1253 of 1254 kan zijn. Ik houd het op de in het Land van Arkel gebruikte nieuwjaarsstijl wat 1253 geeft. Zie ook M.J. Waale, *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990), 36-37.

39. *O.H.Z. II* No. 609 van 26-6-1241, een oorkonde van heer Dirk van Altena m.b.t. dienstlieden. Deze Dirk had de rechtsmacht van Schelluinen gehouden nadat hij in 1220 de heerlijkheid Schelluinen had geschonken aan de Duitse Orde te Utrecht (*O.H.Z. I* No. 409). De rechtsmacht was na 1268 en zeker voor 1272 in handen van Jan heer van Arkel (*O.H.Z. III* No. 1469 van 2-5-1268 en *O.H.Z. III* No. 1617 van 4-11-1272). *O.H.Z. II* No. 634 van september 1243, een oorkonde waarin Herbaren van het Domkapittel te Utrecht de erfpacht koopt van Heukelum met het recht van de Kerk.

40. In *O.H.Z. II* No. 998 van 17-3-1253 (Nieuwjaarsstijl) wordt Jan I *heer* van Arkel genoemd.

41. J. de Groot, 'Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht van Arkel?', *De Nederlandsche Leeuw*, 55 (1937) 345-350, aldaar 348 en Waale, *Bentheim*, 177.

42. P. Veddeler, *Die territoriale Entwicklung der Grafschaft Bentheim bis zum Ende des Mittelalters* (Göttingen 1970), 50 en *Quedam narracio de Groninghe, de Trente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis traiectensibus*, A.M. Braaksma e.a. (red.) (Amsterdam 1977) 72-82.

43. *O.H.Z. III* No. 1778 van 31-3-1277 en L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeeling tot het einde van het Hollandsche Huis*, 2 delen (Amsterdam 1868 en 1873) II Nalezing No. 65 van 10-4-1281.

44. S. Muller Fz., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 delen (Utrecht 1920-1959), hier O.S.U. IV No. 2180 van 11-4-1284.

45. Zie Waale, *Arkelse kasteel*, 137-148.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

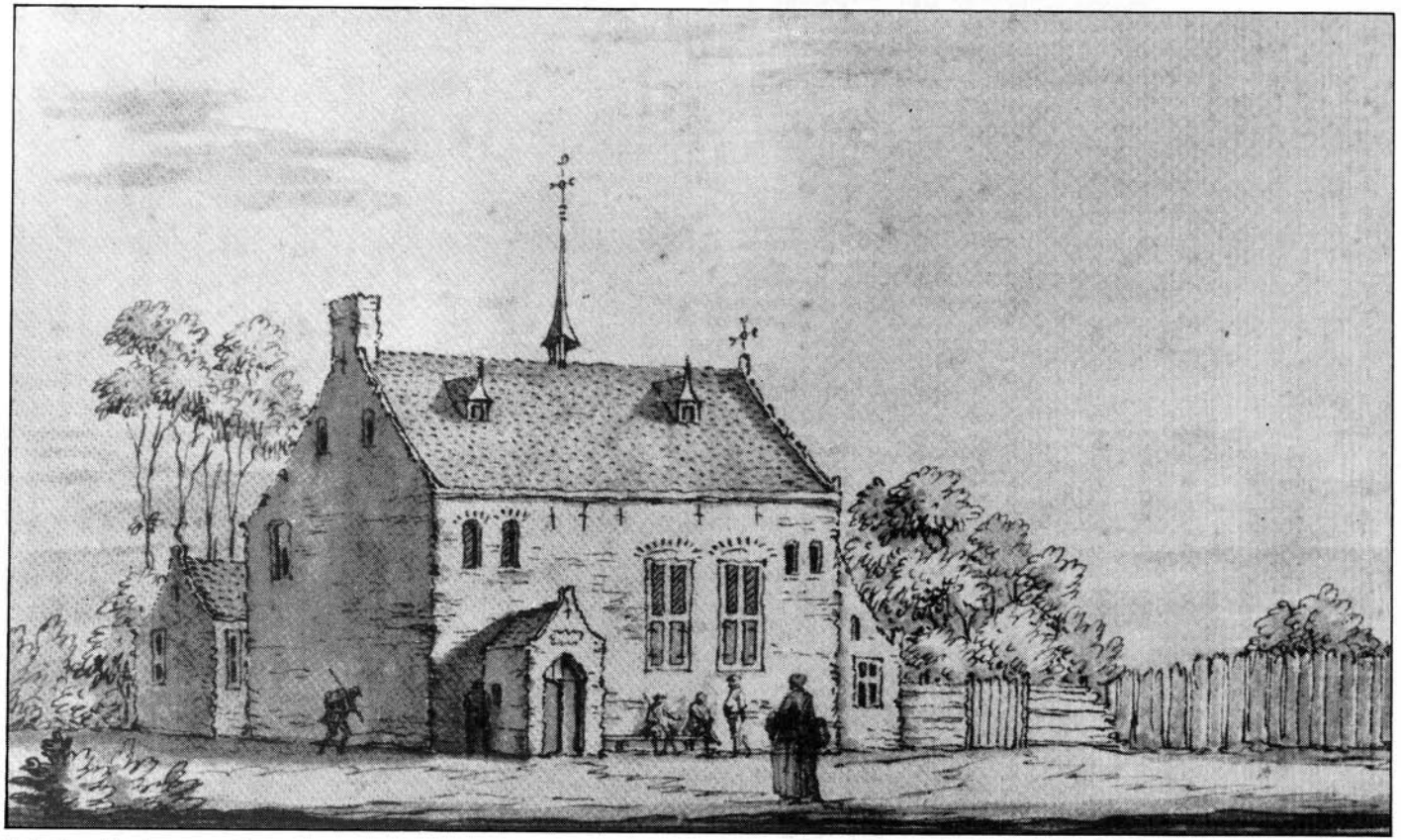

Het Pesthuis aan de Kuiperstraat in de tuin van het Zieken-Gasthuis.
Gewassen pentekening door J. Stellingwerf.

DE VERPLEGING VAN KRANKZINNIGEN IN GORINCHEM

A.J. Busch, archivaris van Gorinchem

Een van de verschrikkelijke ziekten die in vroeger tijden de mensheid van deze streken teisterden was de pest. Geregeld heersten epidemieën van deze gevreesde ziekte, waarbij honderden, soms duizenden slachtoffers vielen. In Abraham Kemps "*Leven der doorluchtige heeren van Arkel ende jaarbeschrijving der stad Gorinchem*" - verschenen in 1656 - staat vermeld, dat in het jaar 1368 de pest in zeer ernstige mate in de Nederlanden woedde, waarbij in Utrecht maar liefst 11.000 mensen omkwamen.[1] Ook acht jaar eerder eiste de pest - vanwege het snelle verloop ook wel "haastige ziekte" genoemd - vele slachtoffers, aldus Kemp: *In dit jaar 1360 wasser een groote sterft van de haestige ziekt, de lieden waren 's morgens wel, 's middaghs siek, 's avonds dood.* [2] Tijdens zo'n epidemie heerste alom rouw.

In de middeleeuwen hadden alle steden hun pesthuizen, waar de pestlijders meestal door broeders van een geestelijke orde werden verpleegd. Ook Gorinchem had een Pesthuis, waarover W.F. Emck indertijd het een en ander heeft gepubliceerd.[3] Dit Pesthuis - een van de oude Godshuizen - moet buiten de Arkelpoort hebben gestaan. De ziekeninrichting gaf echter aanleiding tot vele klachten en om daaraan een einde te maken, besloot men het Pesthuis elders onder te brengen.

De leden van de vroedschap kregen op 6 september 1598 de vraag voorgelegd, òf een van de gebouwen van het voormalige Begijnhof voor de verpleging van pestlijders te bestemmen, òf een geheel nieuw Pesthuis te laten bouwen. Na wikken en wegen werd besloten voorlopig het gebouw behorende tot het Begijnhofcomplex als Pesthuis in te richten en tevens opdracht te geven tot het maken van een bestek voor een nieuw gebouw.[4] De resolutiën van 21 september 1598 noemen als plaats voor het nieuwe Pesthuis een terrein, gelegen buiten de Arkelpoort, maar dit plan is nooit tot uitvoering gekomen.[5]

In zijn "*Beschrijvinge der stadt Gorinchem en Landen van Arkel*" deelt Cornelis van Zomeren mee, dat in 1602 op het terrein van het Begijnhof achter het Gasthuis *een deftig Pesthuys* werd gebouwd.[6] Dit gebouw stond aan de Katerstraat, waar in het vervolg de patiënten die aan de haastige ziekte leden werden verpleegd. Van Zomeren voegt er bovendien nog aan toe: *En word voor tegenwoordig ook gebruykt voor innocente menschen, waar voor men huisjes buyten tegen de muur heeft gemaakt, welke haar uytzigt hebben op den tuyn.*[7]

Deze mededeling van Van Zomeren is correct, want in de 17e eeuw

veranderde het Pesthuis van bestemming, omdat de ziekte zich uit West-Europa terugtrok. De laatste epidemie binnen Gorinchems wallen woedde in 1667. Het Pesthuis werd ingericht tot dolhuis. Als iemands geest dusdanig was vertroebeld dat afzondering wenselijk was, dan konden familieleden of bekenden van de patiënt een verzoek bij burgemeesteren indienen tot plaatsing in het Pesthuis. Werd een dergelijk verzoek ingewilligd, dan betekende dit, dat de patiënt veroordeeld was tot een verblijf binnen de muren van het Pesthuis in een van de daartoe bestemde vertrekjes. Het was er verre van ideaal, maar de "verpleging" van geestelijk gehandicapten was in die tijd elders niet veel beter.

In de vorige eeuw werden pogingen ondernomen om het lot van de geesteszieken enigszins te verzachten. Door maatregelen van de overheid werd een eind gemaakt aan de soms onmenselijke behandeling, waaraan de patiënten waren blootgesteld. Op welk peil de krankzinnigenverpleging in Gorinchem stond, blijkt uit de beantwoording van een enquête uit 1818. Daarin staat te lezen:[8]

- *Dat er binnen deze stad een gestigt aanwezig is tot bewaring en verpleging van krankzinnigen in het Krankzinnigen- of Pesthuis genaamd.*
- *Dat de inrigting van dit gestigt genoegzaam geschikt is voor deszelfs bestemming, als bestaande uit onderscheide naast elkander gelegen vertrekken, die allen uit den nogal uitgestrekten tuin licht en lucht ontvangen.*
- *Dat er dus geene belangrijke verbeteringen aan hetzelve nodig zijn, zijnde reeds meermalen personen wegens wangedrag en krachtens de bepalingen der wet daarin opgesloten geweest, gelijk er zich werkelijk een zoodanige bevindt.*
- *Dat den aankoop van nieuwe gebouwen tot zoodanige gestigten dus niet noodzakelijk is, zoolange van dit gestigt geen meerder gebruik wordt gemaakt dan tot heden toe plaats had, zijnde het meerendeel der vertrekjes op den duur ongebruikt.*
- *Dat de lucht alhier zeer gezond is en den prijs der levensmiddelen gelijk staande met dien der meeste Hollandsche steden.*

Het klonk niet erg verontrustend, maar het gemeentebestuur wist beter. Er waren veranderingen op komst als gevolg van de uitbreiding van het garnizoen van Gorinchem. De legering was gebaseerd op een troepensterkte van 600 man, maar in 1819 moest aan 1000 militairen onderdak worden gegeven. Teneinde de huisvestingscapaciteit te vergroten, besloot het gemeentebestuur het voormalige Pesthuis daartoe te bestemmen. Door het bestaande gebouw aan de Katerstraat met een vleugel uit te breiden, kon het plaats bieden aan 400 manschappen. Daarmee waren de legeringsperikelen opgelost. In het

betreffende voorstel aan de gemeenteraad stond het als volgt: *Dit gesticht* (het Pesthuis c.q. krankzinnigengesticht) *is in de daad van eene zeer geringe algemeene nuttigheid. Slechts vijf krankzinnigen, waarvan er twee aan andere gemeenten behoren, worden op dit oogenblik daarin bewaard. Deze kunnen immers op eene zeker niet méér kostbare wijze elders worden besteed. Ook valt het niet te ontkennen, dat de geheele inrigting van dat gesticht weinig strookt met het doel, dat men daarvan billijk verwacht, niet de eenvoudige afzondering en opsluiting der krankzinnigen, maar de genezing derzelve.*9

Uit deze passage kan worden afgeleid, dat de plaatselijke overheid toch wel op de hoogte was van de slechte toestanden binnen de muren van het Pesthuis. Opvallend is de zinspeling op genezing, terwijl er in het verleden steeds sprake van was de krankzinnigen van de maatschappij af te zonderen.

Nadat de gemeenteraad zijn fiat aan het voorstel had gegeven, kreeg het voormalige Pesthuis een bestemming als kazerne en werd een nieuwe vleugel gebouwd. Enige jaren later echter - in 1826 - werd het Pesthuis geheel afgebroken, evenals de woning van de binnenmoeder. Ook de muur tussen de voorplaats van het Pesthuis en de tuin van het Oude-Vrouwenhuis en de schutting tussen de tuin van het Gasthuis en die van het Pesthuis sneuvelden, tot zelfs een gedeelte van de nieuwbouw van 1819.[10] Op de vrijgekomen plaats verrees in 1827 de garnizoensinfirmerie die voorheen aan de Kortendijk was gevestigd. De bouw van een twaalftal huisjes voor wasvrouwen aan de Katerstraat volgde in 1836.[11]

Toen het Pesthuis was getransformeerd tot militair gebouw, moest voor de krankzinnigen nieuwe huisvesting worden gecreëerd. Men vond een eenvoudige oplossing door de patiënten voortaan onder te brengen in het Zieken-Gasthuis aan de Haarstraat. De "vaders en regenten van het Pesthuis" - de bestuurders - kregen ontslag uit hun functie, omdat de uit de middeleeuwen daterende liefdadige instelling in feite was opgehouden te bestaan. De fondsen kwamen onder beheer van het bestuur van het Zieken-Gasthuis, maar de opbrengst moest uitsluitend ten goede komen aan krankzinnigen.

De krankzinnigen kregen onderdak in de huisjes die speciaal daarvoor waren gebouwd in de tuin van het Zieken-Gasthuis. Hoewel de regenten toestemming hadden ontvangen om de geesteszieken die ten laste kwamen van de stad - hun verpleging werd bekostigd uit de opbrengst van de fondsen van het Pesthuis - , in het Dordtse Stads-Krankzinnig- en Beterhuis te besteden, is dat niet tot uitvoering gekomen.

Het Zieken-Gasthuis was uiteraard bestemd voor de verpleging van lichamelijk zieken en zeker niet ingesteld op verzorging van krank-

zinnigen. Ideaal was de samenvoeging dan ook niet. Mr. A. van Hoey schreef in 1833 in zijn inspectierapport van de Godshuizen o.m.: *De verblijfplaats voor krankzinnigen behoort mijns bedunkens anders te worden ingerigt als die, welke thans bestaat, waartoe overvloedig gelegenheid schijnt te bestaan.*[12] De regenten van het Zieken-Gasthuis waren evenwel van mening, *dat geene afdoende verbetering in deze verblijfplaatsen en behandeling der krankzinnigen kan worden aangebragt, tenzij daarvoor een locaal zoude kunnen worden gebouwd hetwelke op eene doelmatige en groote schaal is ingerigt en waarvoor afzonderlijk geneesheeren en oppassers zouden kunnen worden aangesteld.*[13]
Vijf jaar later trok mr. A. van Hoey zich wederom het lot van de krankzinnigen aan, want verbeteringen bleven uit. Hij rapporteerde toen: *Het is bekend, dat die inrigting sedert de verandering van bestemming aan het locaal gegeven waarin zij vroeger geplaatst was, onder beheer van vaderen en regenten van het Ziekengasthuis is gebragt; dat zij zich enkel bepaald tot de bewaring en afzondering der krankzinnigen en aan de genezing weinige of geene zorg wordt besteed. De overtuiging echter, die meer en meer veld wint, dat ook de krankzinnigheid veelal eene ziekte is, die door doelmatige behandeling genezen kan worden, heeft ons naar middelen doen uitzien, die ook de herstelling van de gealiëneerden zouden kunnen bevorderen; doch wij zijn tot heden daarin niet geslaagd.*[14] De hoge kosten hielden vooralsnog uitbreiding en modernisering van de krankzinnigenafdeling tegen. Volgens de rapporteur schoot er niets anders over, dan *voort te gaan met de bewaring en verpleging der krankzinnigen op den tegenwoordigen voet, zorgende dat zij ook door de geneeskundige dienst van het Ziekengasthuis worden gadegeslagen en hun de gelegenheid tot beweging in de open lucht wordt gegeven onder behoorlijk opzigt.*[15]
Een ommekeer in de verpleging van krankzinnigen bracht de wet van 29 mei 1841, houdende bepalingen omtrent de gestichten voor krankzinnigen en de wijze hunner opneming in en ontslag uit dezelven (eerste Krankzinnigenwet). Volgens deze wet moest o.a. een geregelde inspectie van de gestichten plaatsvinden. Een jaar na de afkondiging van de wet was het zover: De Utrechtse hoogleraar prof.dr. J.L.C. Schroeder van der Kolk en C.J. Feith, hoofd van de afdeling Armwezen van het ministerie van Binnenlandse Zaken bezochten de krankzinnigenafdeling van het Zieken-Gasthuis aan de Haarstraat. De bevindingen van deze commissie zijn verwerkt in een uitvoerig rapport, een rapport dat er geen doekjes omwond.[16] Het rapport geeft enig inzicht in de verpleging van krankzinnigen in Gorinchem anno 1842.
De voor krankzinnigen bestemde afdeling bestond uit zeven hokken, waarvan er zes uit kwamen op een smalle binnenplaats. De ventilatie was onvoldoende, terwijl verlichting en verwarming - ook in de winter! -

ontbraken. In de cellen was niet meer meubilair aanwezig dan een krib en een gemak zonder bril; één cel kende de luxe van een stoel. Tijdens de inspectie werden twee vrouwen en een man verpleegd die alle drie onrustig waren. De mannelijke patiënt was in het gelukkige bezit van een bed, de beide vrouwen sliepen op stro. Zij waren voortdurend opgesloten, doch hun mannelijke lotgenoot mocht vrij rondlopen op de smalle binnenplaats. Er waren geen klachten over het eten; de man kreeg het opgediend in een houten nap en de vrouwen in ijzeren bakken.
De rapporteurs maakten melding, dat zowel de regenten van het Zieken-Gasthuis als het gemeentebestuur overtuigd waren van de ondoelmatigheid van de krankzinnigenafdeling en daarom opheffing verlangden.
Naar aanleiding van het gerapporteerde ontving het gemeentebestuur een brief van de gouverneur van Zuid-Holland namens de minister van Binnenlandse Zaken, waarin o.m. staat te lezen: *dat het krankzinnigengesticht te Gorinchem van zoodanigen aard is, dat eene aanleiding tot verergering der daarin verpleegde krankzinnigen niet slechts in de hoogste mate daarbij aanwezig is, maar ook tevens niet kan nalaten dadelijk den meest nadeeligen invloed uit te oefenen, terwijl ook de localiteit niet toelaat om iets daar te stellen, waardoor gezegde aanleiding zoude kunnen worden uit den weg geruimd.*[17] Met klem verzochten de autoriteiten het Krankzinnigengesticht te Gorinchem zo spoedig mogelijk op te heffen en de patiënten elders onder te brengen. Indien de sluiting niet binnen drie maanden een feit was, zou van hogerhand onverwijld worden ingegrepen.
De gemeenteraad besloot op 18 februari 1843 de inrichting tot het verplegen van krankzinnigen te sluiten.[18] Er werden geen nieuwe patienten meer opgenomen en de drie verpleegden werden overgebracht naar het Stads-Krankzinnig- en Beterhuis in Dordrecht, in welk gebouw thans het Dordrechts Museum is gehuisvest. De Dordtse instelling berekende voor verpleging *ƒ* 140,- per jaar, terwijl de verpleegprijs in Gorinchem - exclusief kleding en medicijnen - *ƒ* 104,- bedroeg. Voor het geval zich een acuut geval van krankzinnigheid zou voordoen, wilde het bestuur van het Zieken-Gasthuis voorlopig wel een paar vertrekjes voor krankzinnigen in stand houden.
Door ingrijpen van de overheid kwam aldus een einde aan de verpleging van krankzinnigen in Gorinchem. Nadat de toegang tot de huisjes enigszins was gewijzigd, werden ze bestemd voor *eenzame opsluiting van militaire strafschuldigen.*[19]

Bronvermelding

1. A. Kemp, blz. 102.

2. A. Kemp, blz. 89.
3. W.F. Emck. De voormalige pesthuizen te Gorinchem. In: Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde, jrg. 72 (1928), nr. 31.
4. Archief stadsbestuur, inv.nr. 5, blz. 331.
5. Archief stadsbestuur, inv.nr. 5, blz. 332.
6. C. van Zomeren, blz. 26.
7. C. van Zomeren, blz. 90.
8. Archief gemeentebestuur, H 31-78, 1818 nr. 255.
9. Archief gemeentebestuur, H 31-53, 1819 fol. 358.
10. Archief gemeentebestuur, H 31-102, 1826 nr. 26.
11. Archief gemeentebestuur, H 31-102, 1836 nr. 421.
12. Archief gemeentebestuur, H 31-62, 1833 fol. 382^{v}.
13. Archief gemeentebestuur, H 31-71, rubr. 18, 30 nov. 1833.
14. Archief gemeentebestuur, H 31-53, 1838 fol. 263.
15. Archief gemeentebestuur, H 31-53, 1838 fol. 264.
16. P. van der Esch. Geschiedenis van het Staatstoezicht op Krankzinnigen. Leidschendam, z.j. II, blz. 38.
17. Archief gemeentebestuur, H 31-71, rubr. 19, 1843 (31 dec. 1842).
18. Archief gemeentebestuur, H 31-53, 1843 fol. 5.
19. Archief gemeentebestuur, H 31-62, 1843 fol. 210^{v}.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

OPGRAVINGEN IN GORINCHEM

GORINCHEM, REVETSTEEG
T. Koorevaar

Als eerste activiteit van de Archeologische Werkgroep Gorinchem is op zaterdag 18 juni 1994 onderzoek verricht aan het einde van de Revetsteeg/hoek Boerenstraat, waar nieuwbouw is gepland (zie afb. 14). Wethouder Romijn stak in het bijzijn van de pers op de bak van de graafmachine wat onwennig het eerste profiel af in de put. Plaats van onderzoek en tijdstip waren niet zomaar gekozen, maar het resultaat van een nauwkeurige inventarisatie van de gemeentelijke bouwprojecten en vastgestelde prioriteitsgebieden in de binnenstad.
Het gebied tussen de Lingehaven en Boerenstraat/Haarstraat vormt het oudste stadsdeel, waarbij de onderzoeksprioriteit toeneemt naarmate een terrein dichter in de buurt van de Lingehaven is gelegen omdat daar de oudste bewoning wordt verwacht. Veel meer dan een profiel heeft dit eerste onderzoek overigens niet opgeleverd. In de bovenste 1,5m waren ingravingssporen zichtbaar van vroegere bebouwing, maar daaronder bevond zich ongestoorde grijs-bruine klei die we als natuurlijke Lingeafzetting hebben geïnterpreteerd. Naast een baksteen (30 x 15 x 7,5 cm) zijn geen vondsten geborgen. Curieus was wel dat aan de rand van een van de putten aan de Boerenstraat onder de straatverharding veel afval van pijpepotten werd aangetroffen.

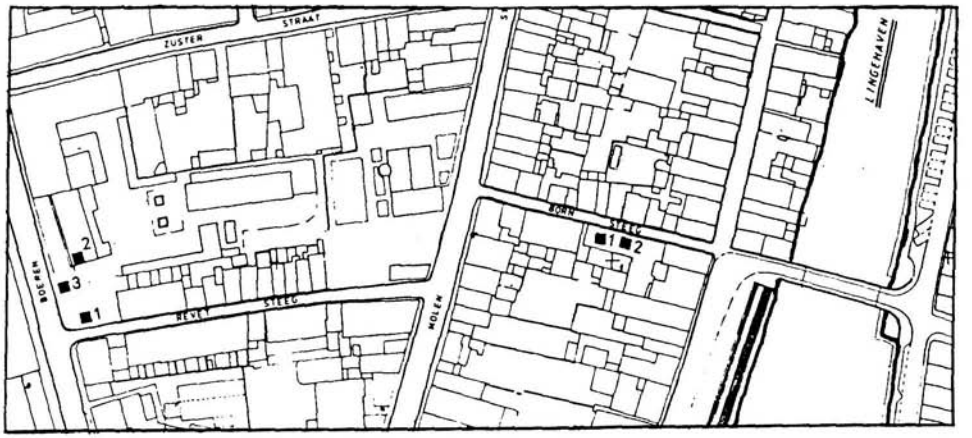

Afb. 14: Gedeeltelijke stadsplattegrond van Gorinchem met de opgravingsputten in de Revetsteeg en Bronsteeg.

GORINCHEM, BORNSTEEG
T. Koorevaar

Op 27 augustus en 19 november zijn door de Archeologische Werkgroep Gorinchem in de Bornsteeg met een door de Gemeente ter beschikking gestelde graafmachine twee onderzoeken verricht (zie afb. 14).
Al snel werd duidelijk dat op deze lokatie, die slechts 50 meter van de Lingehaven verwijderd ligt, het cultuurpakket veel dikker was dan in de Revetsteeg. In de eerste put werden tussen 2 en 3,5m minstens twee ophogingslagen aangetroffen die op grond van het daarin aangetroffen aardewerk te dateren zijn in de periode tussen 1350 en 1525. Interessant was de vondst van beleemde vlechtwerkresten met daarin een houten maatlatje (afb. 15a) en enkele houten staanders (afb. 15b). Deze put is tot 3,9m uitgegraven.
In de tweede put, die tot een diepte van bijna 5m is uitgegraven, werd op ca. 2,5m diepte een woonlaag van laagjes zand, klei en mest aangetroffen. Op 2,95m lokaliseerden we de resten van een baksteenfundering waarvan nog drie lagen aanwezig waren. De breedte hiervan bedroeg 33cm. Het baksteenformaat was 29 x 14 x 7cm (13B, 14a). In de kleilagen daaronder bevond zich tussen 4,5 en 5m diepte, over de gehele breedte van de put en bijna haaks op de Bornsteeg, een 8cm dikke meest vertikaal staande vlechtwerkafscherming die naar beneden uitliep in een afvallaag van vezelige mest en houtresten. Hierin werden twee middeleeuwse schoenen gevonden. Het vertikale vlechtwerk vormde een afscheiding tussen lichtgrijze klei ten oosten en bruine klei ten westen. Overigens zijn de onderste lagen in verband met het instortingsgevaar niet ter plekke bekeken, maar met de kraan omhooggebracht en op de begane grond op resten onderzocht.
Het vroegste aardewerkmateriaal dat uit deze put tevoorschijn kwam was proto-steengoed, voorzichtig te dateren in 13d-14A. Het materiaal uit deze put gaat dus wat verder terug dan dat van put 1, maar we hebben hier naar onze mening de oudste cultuurlagen van Gorinchem nog niet te pakken. Bekend zijnde met een eerste vermelding van Gorinchem in het tweede decennium van de 13e eeuw, moeten er dus nog oudere lagen op te sporen zijn.

GORINCHEM, BOERENSTRAAT
T. Koorevaar

Bij graafwerkzaamheden naast het Arsenaal zijn door Martin Veen verschillende middeleeuwse vondsten geborgen, te weten een kinderschoentje, een mondharpje, een gesp en enkele messen.

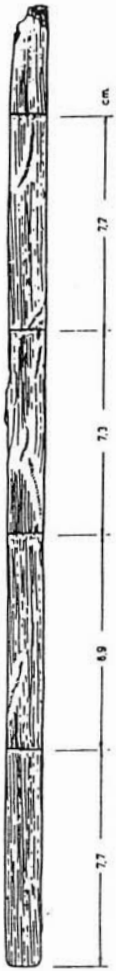

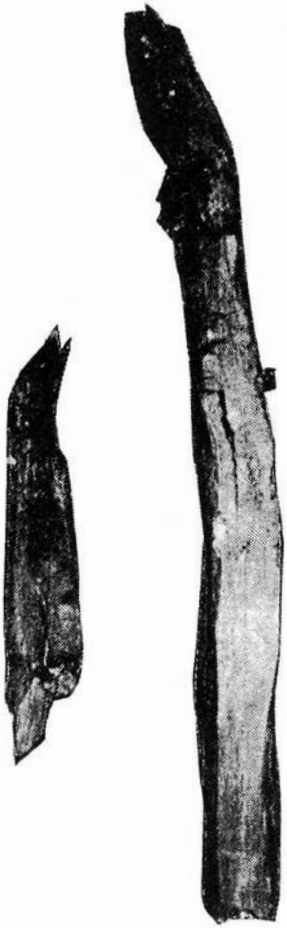

Afb. 15a: Eikehouten maatlatje
afm. 1,4 x 1,3 x 38,6 cm.
Tek. T. Koorevaar

Afb. 15b: Eikehouten paalresten
afm. 8,5 x 8,5 x 110 cm

Overgenomen uit "Grondig bekeken", jg. 10, nr. 1 (maart 1995).

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

FRAUDE TEGEN DE IMPOST OP HET GEMAAL OVER GORINCHEM EN HET LAND VAN ARKEL

Aflevering 1

A.L. van Tiel

Inleiding

In Oud-Gorcum Varia nr. 29 (pag. 9-29) heb ik geschreven over de belasting op het laten malen van graan, impost op het gemaal geheten, en over de haat van de bevolking tegen de pachters.
Tegen die impost werd veelvuldig en op velerlei manieren gefraudeerd. In onderstaand artikel ga ik in op een aantal van de vele honderden fraudegevallen, die dank zij de processen die de pachters en later de overheid tegen de overtreders voerden, bekend zijn gebleven.

De hoogte van de impost

Voor het malen van een zak tarwe moest in de zeventiende eeuw ongeveer twee gulden aan lands- en stadsimpost worden betaald, een flink bedrag, maar in de daarop volgende eeuw liepen de tarieven steeds verder op.
Wie niet zelf bakte, maar zijn brood of beschuit bij een bakker kocht, betaalde eveneens impost, zij het indirect, want de bakkers berekenden die door in de prijs van hun produkten.
Waarschijnlijk was het voor veel mensen een absolute noodzaak om te frauderen, omdat ze anders niet in staat waren koren te laten malen of brood te kopen.

Het risico betrapt te worden

Hoe groot was de kans dat men gesnapt werd als men fraudeerde? Deze was m.i. niet zo heel erg groot: doordat de pachters slechts de beschikking hadden over een gering aantal bedienden en de controle zich niet beperkte tot de stad, maar zich uitstrekte over het Land van Arkel, het Nedereind van Spijk en het fort Loevestein, konden zij lang niet overal constant surveilleren. Daarbij kwam dat ook de drukke scheepvaart in en bij de stad hen handenvol werk bezorgde en bovendien gingen ze nooit alleen op onderzoek uit, maar veiligheidshalve altijd met meerdere personen, zodat de bevolking dikwijls vrij spel gehad moet hebben.

Straffen

Toch werden er regelmatig fraudeurs gegrepen. Diegenen die dat overkwam, werden door de pachter en de drossaard, als vertegenwoordiger van de Staten van Holland en West-Friesland, voor de schepenbank te Gorinchem gedaagd *teneynde gecondemneert* (= veroordeeld) *te werden* in de boeten die daar volgens de ordonnanties op stonden. Met allerlei uitvluchten trachtten de daders zich uit hun moeilijke situatie te redden.
De geëiste boeten waren hoog en liepen soms op tot enkele duizenden guldens.
Omdat vrijwel niemand zulke hoge bedragen kon opbrengen, ging men er later toe over fraudeurs voor lange tijd uit het rechtsgebied van Gorinchem of soms ook uit het hele gewest Holland te verbannen.

Vele fraudegevallen

Interessant is het te zien op welke manieren de mensen probeerden de pachters om de tuin te leiden:
Vaak trokken de pachters er, vergezeld door enkele bedienden, een gerechtsbode en een deurwaarder van de gemenelandsmiddelen, soms ook door de stadhouder van de drossaard, op uit om uit naam van de Staten van Holland huiszoeking te doen in de diverse dorpen in het Land van Arkel.

Zo ook op 24 september 1637. In Hoogblokland traden zij binnen in de woning van Willem Jorisz. met de vraag of deze brood of meel in huis had waarvoor geen impost betaald was. Het hele huis werd doorzocht en de man genoteerd in het boekje van de pachter, omdat er *tot zijnen huyse negen huysbacken brooden ende een ontgonnen* (= aangebroken) *broodt, alsnoch nieubacken ende een stuck out huysbacken broot bevonden is.*
De bekeurde kwam niet voor op de lijst van degenen die op een der Gorcumse dwangmolens koren hadden laten malen, waaruit de pachter de conclusie trok, dat er geen impost was betaald, zodat hij al het brood liet inladen en meevoerde naar Gorinchem.[1]

Pachter Alart Jansz. Sas liet zich op 13 januari 1645 op zijn reis vergezellen door de gerechtsbode Laurens van Deynse en deurwaarder Cornelis Pels van ontvanger Van Hoey. Eerst arriveerde het gezelschap bij Franck Franckensz. in Leerbroek, waar het gezin juist aan tafel zat. Er lag een groot brood op tafel, dat niet voorzien was van een ingebakken merkteken van een der Gorcumse of plaatselijke bakkers. Franckensz. meende daarvoor een afdoende verklaring te hebben: de plaatselijke bakker had geen brood meer in voorraad gehad en nu had hij een brood moeten lenen van zijn dochter, die onder de jurisdictie

van Leerdam woonde. De dochter, die tijdens de inval bij haar ouders op visite was, bevestigde haar vaders verhaal. Op zijn verzoek verklaarde Aechtgen Henridxdr., weduwe van de kleermaker Jan Adriaensz., die als enige in Leerbroek tarwe- en roggebrood dat in Gorinchem was gebakken - en waarvoor dus door de bakker al impost was voldaan - mocht verkopen, dat Franck Franckensz. onlangs een heleboel Gorcums brood bij haar had gekocht.
Zijn ongehuwde en nog bij hem inwonende dochter Geertgen was donderdagavond weer bij haar geweest om brood te kopen, maar ze was op dat moment door haar voorraad heen. Het meisje had toen twee pond gerst gekocht. De andere morgen was die dochter nogmaals in de winkel geweest, *seggende ten hoochsten om terruwen-broot verlegen te sijn*, maar ook toen kon zij haar niet van dienst zijn.
Hiermee moest het aannemelijk worden gemaakt, dat Franck Franckensz. noodgedwongen brood van zijn getrouwde dochter had moeten lenen.[2]

Nog diezelfde dag bezocht het pachtersgezelschap ook Jan Hendricxz. Spruyt aan de Achterdijk.
De pachter vroeg het echtpaar hoeveel brood er in huis was. Dat bleek slechts een stuk tarwebrood te zijn. Toen hen die vraag nogmaals werd gesteld, bekenden ze twee broden te hebben. De achterdocht was gewekt en het hele huis werd doorzocht, waarbij de aap uit de mouw kwam, want er werden acht grote tarwebroden gevonden en in beslag genomen.[3]

Molenaars, bakkers en grutters waren volgens de ordonnantiën verplicht hun voorraden door de pachter te laten opnemen, zo vaak deze dat nodig achtte, de zgn. peiling. Altijd werd er gepeild bij wisseling van pachters per 1 augustus, maar ook vaak op andere momenten.
Op 25 oktober 1652 had bakker Gielis Kemp wel aan de peiling meegewerkt, maar hij weigerde te vertellen waar hij zijn meel had laten malen. Vermoedelijk was hij bang dat zou blijken dat zijn hoeveelheid niet in overeenstemming was met de gegevens van de molenaar.
Zijn collega's Hermen Ariensz. van den Oever, Gerard Corstiaensz. van der Ameyde en Hermen Teunisz. van den Houten verklaarden, dat zolang zij hun bedrijf uitoefenden, geen pachter ooit had geïnformeerd op welke molen er was gemalen.[4]

Kort daarna fraudeerde ook bakker Pieter Joosten van Nieuwenhoven *doordien hij hem vervordert heeft op den drieden january 1653 de meelopteykeninge tsijnen huyse, bij de pachters met behoorlijcke*

assistentie versocht, te weygren.[5]

Op dezelfde dag ontzegde Anthony Jacobsz., een der molenaars op de korenmolen aan de Dalempoort, pachter Abraham Stevens de toegang tot de molen en weigerde hij, zoals was voorgeschreven, het wiekenkruis stil te zetten. Bovendien schold hij de pachter uit.[6]

De pachter deed een goede vangst toen hij op 26 januari 1653 een inval deed bij Cornelis Goritsz. aan De Haar, waar *tot sijnnen huyse bevonden is een quarn* (= handmolen), *bequaem omme mede te malen.* Het gebruik of in bezit hebben van handmolens was ten strengste verboden, omdat de eigenaars ervan buiten de molens om zelf maalden en daarmee de impostheffing ontdoken. De boete was vastgesteld op niet minder dan 300 Kar.gld.[7]

Anneken Jorisdr. aan Den Donk had twee stukken tarwebrood, die 3 3/4 pond wogen, toen zij gecontroleerd werd. Zij had er een plausibele verklaring voor: het ene stuk had ze geleend en het andere gekregen van een schipper die ze geholpen had bij de overtoom (= installatie om kleine schepen met behulp van een windas en rollen onder het vaartuig van het ene water in het andere, met verschillend peil, te trekken).[8]

In de ochtend van 29 augustus 1653 liet bakker Dirck Jochumsz. van Dongen door zijn knecht bij zijn collega Coenraet van de Watere een zak roggemeel halen. Het was de bakkers echter verboden meel van elkaar te kopen of lenen, omdat daarmee flink geknoeid kon worden. Ongelukkig voor beide bakkers werd een en ander opgemerkt door de pachter van de impost op het gemaal.[9]

Voor bakker Arien Willemsz. Niewael, die op de Kortendijk woonde in het huis genaamd "Het Wittebrootkint" op de zuidenhoek van de Kapelsteeg, was vrijdag de dertiende een echte ongeluksdag. Hij had dat overigens wel aan zichzelf te wijten, omdat hij *op vrijdach voorleden, sijnde den XIIIen deser maent february 1654 's middachs ontrent ten half eene sich vervordeert heeft van seeckere slede (die comen rijden was in de Cappelstege) te nemen ende te trecken seeckere mandt (boven bedeckt met hoy sijnde) waerin bevonden is geweest te sijn twee sacken met terwemeel, ende die metten sleper te dragen door de deur van 't portael van sijn backerije.*
De sleper was Gijsbert Dircxz. van de Vijver, die op genoemde datum met zijn door een paard getrokken slede buiten de Dalempoort stadwaarts reed en *achter de lootskens ofte timmerhuyskens, staende buyten deselve Dalempoort* werd aangeroepen door een daar met zijn

schuit afgemeerde schipper, die hem vroeg of hij twee zakken kon bezorgen aan de achteringang van bakker Niewael in de Kapelsteeg.
De zakken werden in een tenen mand gedaan, waar hooi bovenop werd gelegd, waarna de rit door de stad begon.
Volgens de sleper had hij, toen hij te bestemder plaatse was aangekomen, de hulp van de bakker ingeroepen om samen de zware mand naar binnen te brengen.
Vlak nadat de mand door beiden binnen was gebracht, arriveerden de pachters en even later kwam de gerechtsbode Johannes Hovius in grote haast aanlopen. Zij namen de mand met inhoud onmiddellijk in beslag.
De verklaring van de sleper stond in lijnrechte tegenstelling tot die van twee hoogbejaarde buurtbewoonsters, nl. Heylken Mercelisdr., weduwe van mr. Nicolaas van Engelen, en Geerken Geeritsdr., weduwe van Frans Adriaensz., welke laatste vlak naast de bakkerij in de steeg woonde en aan de deur stond toen een en ander zich afspeelde.
De vrouwen getuigden dat de voerman de achterdeur van buitenaf *met den ringh open dede* en geheel alleen de mand binnenbracht, zonder dat de bakker daar bij was geweest. Pas nadat de pachters gekomen waren, kwamen de bakker en zijn vrouw te voorschijn, die zeiden, dat de pachters wat hen betrof de mand gerust konden meenemen, aangezien ze er totaal niets mee te maken hadden.
Getuigden de beide bejaarde burgeressen ten gunste van de bakker, de gerechtsbode deed dat in het voordeel van de pachter en diens medestander. Hovius verklaarde dat ze met zijn drieën vanuit de Arkelstraat de Kapelsteeg opgelopen waren, toen er een sleper vanaf de Kortendijk de steeg af kwam en stilhield bij de achterdeur van de bakkerij.
Direct daarop hadden de voerman en Niewael samen de mand naar binnen gedragen. De pachters waren toen meteen het huis ingegaan met de bedoeling de mand in beslag te nemen. Omdat aan de andere kant ook aan de mand getrokken werd, had de pachter de grootste moeite deze weer buiten te krijgen. Toen dat eindelijk gelukt was, sleepten ze hem de Kapelsteeg af en werd hij vervolgens per slede naar het huis van de collecteur aan de Visbrug afgevoerd, waar daarna in het bijzijn van twee schepenen geconstateerd werd, dat er onder het hooi twee zakken met tarwemeel verborgen waren.
Daarmee was de zaak nog niet ten einde, want de collecteur Cornelis Herbertsz. van Houweninghen, in wiens voorhuis de zakken waren gebracht, zou nog verder met de zaak te maken krijgen. Twee dagen later, op zondagavond, kwam de leerjongen van bakker Niewael omstreeks zeven uur ten huize van de collecteur om een pond kaarsen te kopen. Ongetwijfeld was deze jongen erop uitgestuurd om bij Van Houweninghen de boel te verkennen en uit te kijken waar de zakken

ergens lagen. Ruim een uur later werd er opnieuw aan de voordeur geklopt. Nadat geopend was, drongen er drie mannen gehaast binnen. Een van hen vroeg voor een halve stuiver kaarsen.
De collecteur, die wel begreep dat het geen zuivere koffie was, gelastte het drietal ogenblikkelijk zijn huis te verlaten. Dat werd geweigerd, waarna Van Houweninghen naar de keuken liep om zijn geweer te halen, maar een der indringers, Mateus Claesz., hield toen de keukendeur dicht, zodat de collecteur er niet uitkon. Hiervan profiteerden de anderen, Gerrit Jansz. Blintdrayer en Jan Jansz. Weyer, door elk een zak van Niewael op te pakken, waarna ze gedrieën ijlings het huis verlieten. De collecteursvrouw Grietje de Wit en haar veertienjarig dochtertje waren getuigen van deze overval.
Vanwege de tegenstrijdige verklaringen van de getuigen werd de pachter zijn eis tot veroordeling van bakker Niewael door de schepenen ontzegd, waarna hij tegen het vonnis in beroep ging bij Gecommitteerde Raden, het dagelijks bestuur van het gewest Holland. Een der indringers, Jan Jans Weyer, alias Jan Nantes, was in de afgelopen oudjaarsnacht een der raddraaiers geweest die toen de pachter naar het leven hadden gestaan.[10]

De cherchers Franck Wagen en Arien Gerritsz. liepen op zaterdagavond 20 februari 1655 omstreeks zeven uur samen langs de herberg van Meus Jansz., dicht bij de Peterbrug, toen ze daar pachter Frans de Ruyter zagen staan praten met Bartel van Es en zijn vrouw. Ze hoorden dat de pachter aan de vrouw vroeg of ze weer brood bij zich had. Haar man antwoordde voor haar dat zulks niet het geval was. De toezieners zagen vervolgens dat de pachter *een witte fluwijn* (= kussensloop) *met terwenblomme daerinne onder hare kleeren heeft uytgehaelt*. Het echtpaar verdween daarna snel in de duisternis.
Enige uren later, tussen half negen en negen uur, stonden de cherchers Arien Gerritsz. en Daniel Wilders op dezelfde brug, toen Bartel van Es hen weer passeerde, in gezelschap van twee hun onbekende mannen, van wie één een blauwe kiel droeg. Dit drietal ging de Bornsteeg af. Juist op dat moment kwam toeziener Franck Wagen daar opgelopen en hij ontmoette de drie bovenaan de steeg. Behalve Bartel van Es herkende hij ook de kalkschipper Symon Jansz., de man in de blauwe kiel, die een hoofdrol had gespeeld in de nieuwjaarsnacht van 1653 op 1654.
De schipper zei tegen Wagen, dat er op de brug twee van zijn kameraden stonden. Wagen repliceerde dat hij daar ook naar toe ging, waarop hem door Bartel van Es toegevoegd werd: *Soo salder een schelm te meer sijn.*[11]

Een groot probleem voor de pachters was, dat veel mensen brood

gingen kopen buiten de stad, o.a. op Dalem of Spijk, omdat daar geen impost geheven werd, waardoor het brood er aanzienlijk goedkoper was. De korenmolenaar van Dalem, Jan Joosten, beweerde zelfs dat zijn molen speciaal gebruikt was om klanten van buiten de heerlijkheid Dalem te gerieven, i.c. de burgers van Gorinchem.[12] Omdat dit voor de pachter zeer nadelig was, werd het halen van brood buiten de stad verboden, tenzij men tevoren de impost hier ter stede had voldaan en een geleidebiljet kon tonen. Uiteraard deed geen enkele stedeling dat en probeerde men ongezien met "vreemd brood" de stad in te komen. Dat lukte lang niet altijd, zoals Elysabeth, weduwe van Jan Jansz. Pelt, ondervond toen ze op zondagmiddag 24 november 1658 tussen vier en vijf uur met *een werm 4 ponts roggenbroot* onder de Dalempoort door de stad wilde ingaan. Ze werd aangehouden door Anthony Roesfort en Arien Gerritsz., beiden commissarissen van toezicht, zoals de cherchers ook wel genoemd werden.
De aangehouden vrouw leek niet onbemiddeld, want toen het brood in beslag genomen werd, bood ze de toezieners 25 gulden *mits sij 't selve souden swijgen ende niemant bekent maken.*
De heren lieten zich niet omkopen en de zaak werd niet in de doofpot gedaan.[13]

Op 6 december 1658 nam pachter Hillebrant van Schagen twee zakken tarwe en een zak rogge in beslag bij bakker Bastiaen Kemp op de hoek van de Molenstraat en de Krabsteeg, omdat ze in verboden tijd, nl. na zonsondergang, bij hem zouden zijn bezorgd.
Ook nu waren de getuigenverklaringen weer totaal verschillend. Peter Fredericksz. Lelievelt, een *sergant van 't quartier van de Merckt*, die net op de hoek van de Tolsteeg was toen de zakken bezorgd werden, en de 18-jarige Aert Abrahamsz. Kemp, die op dat moment voor de deur van zijn ouderlijk huis op de Tolsteeg stond, verklaarden dat de bezorging plaatsvond *voor sonnenonderganck, sulcx dat het soo vroegh op den dach was, dat indien de sonne door het mistich weer ende grauwe locht niet beleth hadde geweest, deselve clair hadde moeten schijnen.* De precieze tijd wisten ze niet meer, maar het leek dus door het donkere weer een stuk later dan het in werkelijkheid was.
De voerman Adriaen de Mandemaker zei dat hij de vracht om kwart over drie bij de leverancier, Gijsbert Gijsbertsz. van Wijck in de Arkelstraat, vlak bij de Kapel, op zijn slede had geladen en toen dadelijk was weggereden naar Bastiaen Kemp, waar hij ruim voor half vier aankwam. Ook de verkoper van het koren, Van Wijck, en zijn knecht Jan Jacobsz. getuigden dat de klok nog maar even geleden drie uur geslagen had toen de sleper wegreed.
Een heel ander geluid lieten de toezieners Arien Gerritsz. en Jacob Jansz. de Jongh horen. Zij zeiden dat ze *'s avonts tusschen de klocqe*

halff ende heel vijff uyren ende mitsdien naer (= na) *sonnenondergangh sijn comen gaen in de Molenstraet omtrent den Toll*, toen De Mandemaker met zijn slede stopte voor de bakkerij van Kemp en daar drie zakken afleverde.
De bakker eiste voor de schepenbank dat de pachter hem zijn koren zou teruggeven of hem ervoor schadeloos zou stellen.
Mede vanwege de ver uiteenlopende getuigenverklaringen werd Kemp in het gelijk gesteld en de pachter veroordeeld tot teruggave van de inbeslaggenomen zakken graan.[14]

Het fort Loevestein, dat ook tot het werkterrein van de pachter behoorde, werd op 21 augustus 1659 met een bezoek vereerd. Ook daar was wel het een en ander aan de hand.
Bij de schoolmeester Huybert van den Elshout werd een heel tarwebrood gevonden en een brood waarvan al een stuk afgesneden was *'twelck de vrou seyde in 't Municklant* (= Munnikenland) *gebacken ende vandaen gehaelt te hebben.*
De herbergier François had een aangebroken tarwebrood en een roggebroodje zonder het kenteken van een Gorcumse bakker.
Bij Ruth Jansz. de Kock was men net aan de maaltijd toen het bezoek zich aankondigde. Men vond daar een tarwebrood *waervan een deel gesneden lach op de tafel, waeraen eenige personen saten en aten.*
Tenslotte had veerman Dirck een hoeveelheid tarwemeel in huis, zodat de pachter op een welbestede dag kon terugzien en een flinke vracht mee kon nemen naar Gorinchem.[15]

Tijdens hun tochten door het Land van Arkel troffen de pachters bij de bewoners veelal tarwe- of roggebrood aan dat geheel volgens de regels in Gorinchem gebakken was, maar het kwam ook meermalen voor dat ze, als ze het hele huis gingen doorzoeken *soo in dack van 't huys, kast, hooybergh ende andere plaetsen meer* brood vonden dat elders gebakken was.[16]
Bij Govert Jansz. de Jongh in Middelkoop namen ze *twee terwenbrooden met een wittebrootskrans en twee claessen* in beslag. Dit laatste waren vermoedelijk speculaaspoppen.[17]
Toen pachter Van Schagen bij Jan Jansz. in Oosterwijk aanklopte, leek het erop dat hij op dit ongenode bezoek had gerekend, want hij had op alle mogelijk denkbare plekken zijn brood en meel weggeborgen. Ondanks die voorzorgsmaatregelen wisten de gerechtsbodes Hendrick Tillaert en Johan Schutter, die de pachter samen met twee van 's heren dienaren vergezelden, het wel te vinden. Allereerst lag er een stuk roggebrood *in 't tresoor* (= dressoir). Volgens de vrouw des huizes was dat in Gorinchem gebakken, een bakkersmerkteken ontbrak echter. Verder beweerde ze niets in huis te hebben. Toen de bodes gingen

zoeken, vonden ze nog een stuk roggebrood *op den solder in een kist*; vervolgens vijf roggebroden *op de horden boven onder het dack in een sack.* Alsof dat nog niet genoeg was, zat er ook nog een hoeveelheid roggemeel *in een aerde pot.*[18]
Baltus Pietersz. aan de Lage Giessen raakte een aangebroken masteluinbrood kwijt en er was *een quantiteyt terwenmeel in een tobbecken.* Ook dat maakte de rit naar Gorinchem.[19]
Ook werd huiszoeking gedaan bij Aert Thonisz. aan de Achterdijk, waar *onder sijn huysvrouwe schorteldoeck tusschen haere beenen is uytgehaelt ontrent een halff terwenbroot.*[20]

Pachter Johan van Gennep reed op een goede dag door Weverwijk, toen hij met de gerechtsbodes Adriaen Fiot en Willem Visser, de deurwaarders Peer Riveth en Peter Jansz. Aertsier en de chercher Jacob Jansz. de Jongh een jongen tegenkwam die een zak bij zich had, met daarin drie tarwebroden.
Toen hem gevraagd werd waar hij die broden gehaald had en waar hij ermee heen ging, vertelde hij dat hij ze had gekocht in Meerkerk, in opdracht van zijn moeder, en dat hij vier stuivers per brood had betaald. Zonder blikken of blozen beweerde hij dat hij een zoon was van Bastiaen, die aan de heul in het Recht van ter Leede onder Leerdam woonde. De pachter vertrouwde dat verhaal niet en dreigde de knaap mee naar Gorinchem te nemen als hij hem bleef voorliegen. Toen kwam weldra de waarheid aan het licht en hij bekende dat hij een zoon was van Arien Huygen in De Geer. Vervolgens werd de jongen thuis afgeleverd. Tegenover zijn ouders dreigde Van Gennep nogmaals hem te zullen meenemen, maar zijn vader verklaarde alle consequenties op zich te nemen, waarna de pachter de jongen met rust liet.[21]

De dienstdoende toeziener van de korenmolen op bastion VI bij de Tol, Jacob Jansz. de Jongh, bemerkte op 20 mei 1660 *naer den noen*, dat de dienstbode van Jan Woutersz. een schepel tarwe naar de molen bracht, waarvoor wel eerst een geleidebiljet was gehaald, maar *sonder dat de voornoemde meyt hem hetselve biljet alvoorens heeft vertoondt ofte laten sien.* De Jongh begaf zich daarop direct naar de molen om het biljet uit naam van de pachter op te eisen.
Vermoedelijk was de meid, al dan niet in opdracht van haar broodheer, van plan het papier achter te houden en het later op de dag voor de tweede keer te gebruiken, zodat ze dan, zonder daarvoor impost te betalen, nog een schepel kon laten malen.[22]

Een vaak geprobeerde truc om minder impost te behoeven te betalen werd ook toegepast door Ariaentje Woutersdr., de vrouw van Geerit

Jansz. Pater. Zij had een halve schepel rogge verimpost, maar zogenaamd *bij misverstant* een dito hoeveelheid tarwe, waarvoor veel meer impost verschuldigd was, op de molen bij de Dalempoort gebracht. Tot haar ongeluk werd het bedrog door de pachter ontdekt.[23]

Op 8 augustus 1664 werden Gerardt van Haeften en Jan Cornelisz. Speyer, beiden dekens van het bakkersgilde, voor schepenen van Gorinchem ontboden, waar hun een half tarwebrood werd getoond, getekend met vier kerven. Er werd hun gevraagd of dit brood bij een van de gildebroeders gebakken kon zijn.
Blijkbaar was dit brood ergens in beslag genomen bij iemand die, zoals zo vaak in dergelijke gevallen gebeurde, beweerd had dat hij het bij een Gorcumse bakker had gehaald.
Na nauwkeurig onderzoek kwamen beide bakkers tot de conclusie dat het brood niet hier in de stad was gebakken, omdat ze het anders met hun lange ervaring herkend zouden hebben.[24]

Bakkers tegen wie de pachter argwaan koesterde, werden heel vaak gepeild. Dat ondervond bakker Loth Hendricksz. Pothuysen, die woonde in de Westwagenstraat, waar "De Vogelstruys" uithing. Hij moest verantwoording afleggen, omdat hij *weygerich is bevonden omme verclaringe te doen, waer het meel op 9, 24 ende 28 septemb. 1665 tsijnen huyse in peyl bevonden, gemalen was.*[25]

Regelmatig werd er door particulieren die zelf bakten en derhalve koren moesten laten malen, getracht de pachter om de tuin te leiden door een grotere hoeveelheid koren in de zak te doen dan tevoren verimpost was. Dat probeerde ook Peeter Wilms. Toen chercher Geerit Jansz. Panter, *sitplaets houdende bij den coornwintmolen staende omtrent den Arkellpoort*, op 27 september 1672 - het Rampjaar - dienst had, kwam Wilms' dochter bij hem met twee geleidebiljetten, een van een spint tarwe en het andere van een halve schepel rogge. De toeziener bekeek het koren en zover hij kon beoordelen, zat er meer in de zakken dan de biljetten aangaven. De jonge vrouw kreeg de zakken niet terug en de pachter *dwelcke aldaer op het eygen moment was gecomen*, werd ingelicht. Die haalde er de stadsmeter Peter Janssen bij, die inderdaad een grotere hoeveelheid woog dan was aangegeven.[26]

Op 24 juli 1681 werd de uit Spijk afkomstige Regina Tret in opdracht van pachter Dirck van Leeuwen gegijzeld in de herberg van Hendrick van Raey. Zij had tegen alle ordonnanties in per schip vanaf het Boveneind van Spijk een partij van dertien kisten met koeken laten vervoeren over de Linge, via de haven van Gorinchem en verder

stroomafwaarts, zonder de pachter in de eerste stad in Holland die gepasseerd werd - in dit geval Gorinchem - daarover in te lichten.
Op het moment dat de Spijkse schuit in de haven was, gaf Van Leeuwen opdracht deze te visiteren. Philips de Kort, de stadhouder van de drossaard, die daarmee belast werd, kreeg toen moeilijkheden met Cornelis Aertsen van Sommelsdijk, heer van Spijk etc., die hem dreigde met een dikke stok te zullen slaan, indien hij het zou wagen aan boord te gaan.
Na dit incident was Regina Tret met de boot naar Werkendam gevaren, waar ze de kisten had overgeladen in het kaagschip (een platboomde schuit met zwaarden en één mast) van Leendert Pouwelsz. van Eghmont, de marktschipper van Breda op Gorinchem, en deze had ze vervolgens naar Breda gebracht en aldaar gelost.
Tijdens de rechtszitting eiste de pachter een boete van 2500 gld. voor elke vervoerde kist, verder verbeurdverklaring van de kisten met inhoud, openbare geseling van Regina Tret en verbanning uit het gewest Holland, terwijl ze ook nog de verschuldigde impost zou moeten betalen.
De heer van Spijk verklaarde vervolgens dat dit zijn zaak betrof en niet die van Regina Tret. De pachter ondernam daarop onmiddellijk actie tegen de heer van Spijk en maakte de zaak aanhangig bij Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland, het college dat o.a. belast was met de rechtspraak in belastingzaken.
In zijn conflict met pachter Van Leeuwen probeerde de heer van Spijk zoveel mogelijk steun te verkrijgen. Enkele weken na de gebeurtenissen in de Gorcumse haven verklaarden de dekenen en gildebroeders van het schippersgilde, Wouter Jansz. van der Poel, Willem van Tiel en Hendrick Roele van der Wilt, op zijn verzoek *dat de schippers van Leerdam, die met haere schepen en goederen door dese stadt naer beneden* (= richting Dordrecht) *ofte elders comen te vaeren, wegens de doorvaert der meergenoemde stadt van de pachters niet en werde gemoeyt, gemolesteert ofte aengehaelt, maer vrij en liber door de stadshaeven passeren en repasseren.* Ook werden de schepen tijdens de passage van de haven nooit gevisiteerd.
Hendrick Verhaar en Bartholomeus Momma, die zelf jarenlang pachter of collecteur van diverse imposten, waaronder die van het gemaal waren geweest, verklaarden eveneens dat het schip van Leerdam of Spijk, zover zij wisten, nooit was aangehouden en dat de schippers nooit geleidebiljetten voor hun doorgaande vracht hadden gehaald, maar de haven steeds *vrij en ombecomnert hebben gepasseert.*
Regina Tret bleef gegijzeld tot 1 april 1682. Twee dagen later eiste herbergier Hendrick van Raey van pachter Van Leeuwen betaling van 2161 gld. en 18 st. *ter saecke verteringe, vuer en licht en kaemerhuer, gedaen en gevallen in de detentie van Regina Tret en bij deselve*

neffens des heeren dienaers verteert, gebruyckt en genoten sedert den 24 july 1681 tot den eersten april 1682 toe. Zij bleek derhalve ruim acht maanden gegijzeld te zijn geweest en de kosten daarvan bedroegen gemiddeld per dag bijna 9 gld.
Tijdens haar detentie was er tot het laatst toe regelmatig door de stadhouder van drossaard Lodewijk Huygens gecontroleerd of zij in de herberg aanwezig was.[27]

Jacobus Mekern, die Dirck van Leeuwen als pachter per 1 augustus was opgevolgd, liet op 5 september 1684 op de rivier buiten het gebied van de stad uit een schip acht kisten met peperkoeken halen, die toebehoorden aan Geertruyt Cornelis. Tijdens het proces eiste zij teruggave daarvan *ende bijaldien deselve koecke soude mogen sijn verergert ofte bedorve te betalen de werdije* (= waarde) *vandien.* Zij schatte de waarde van de partij op 250 gld.[28]

Geerit Cornelisz. uit Hellouw kwam op 15 oktober 1685 met zijn paard en wagen, waarop hij een zak met meel geladen had, de stad binnen. Hij werd aangehouden en bleek geen geleidebiljet te hebben, waarna hij gevangen werd genomen en gebracht naar de Voorpoort. Naast een boete van 2200 Kar.gld. werd zijn gerij verbeurd verklaard en werd hem de toegang tot de stad en het Land van Arkel gedurende een periode van een jaar ontzegd.[29]

De vaart die schipper Arie Stam, die aan de Bazeldijk onder Meerkerk woonde, in de nacht van 31 maart op 1 april 1686 met zijn schuit naar Gorinchem maakte, zal hij zich nog lang herinnerd hebben. Hij had die nacht een halve schepel tarwemeel gelost bij Giel Danielsz. France en een schepel bij Arie den Boumeester, die allebei aan De Haar woonden.
De pachter, Dirck van Leeuwen, schijnt hier achter te zijn gekomen en de schipper werd gedetineerd.
Tijdens de tocht had hij enkele passagiers aan boord, nl. Thiel Willemsz. van de Bazeldijk en Jenneken Vinck met haar zoontje, die aan de Bazelbrug woonden.
De volwassen reizigers moesten als getuigen voor de schepenbank verschijnen. Zij verklaarden, dat schipper Stam aan De Haar een paar zakken had gelost. Volgens beiden was het opgevallen *dat het voorsz. lossen heel stil toeginck, sonder dat daer eenige woorden over gevoert wierden.*
Ook de eigenaren van het meel werden verhoord en zij bekenden vlot dat ze gefraudeerd hadden. Toen de schipper voor het gerecht verscheen, ontkende hij aanvankelijk in alle toonaarden dat hij meel vervoerd had en dat hij aan De Haar iets gelost had. Hij had alleen

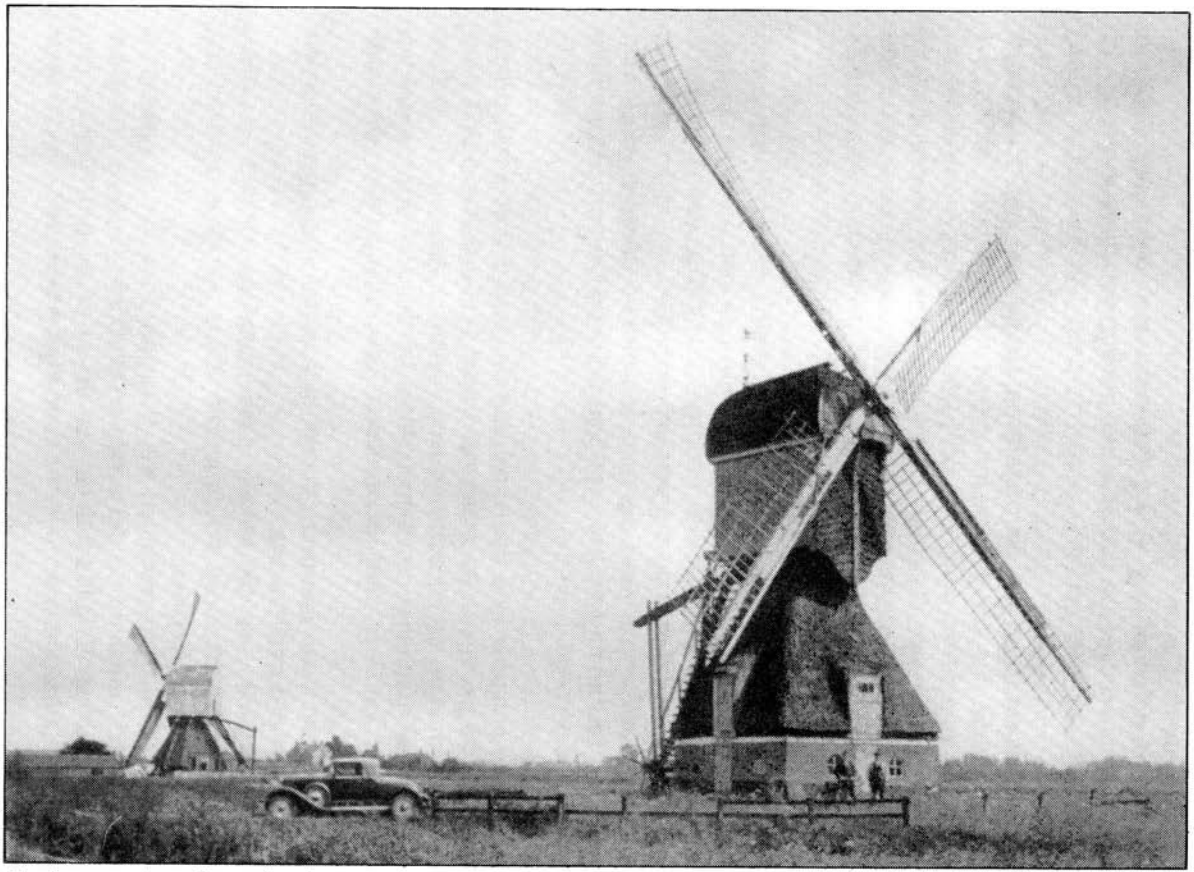

Wipkorenmolen "De Kievit" te Meerkerk, afgebrand 29 maart 1936.
Links de nog bestaande wipwatermolen "Den Bonk".

aangelegd bij Schotdeuren om daar aan de overtoom overgehaald te worden.
Nadat hij enkele dagen op water en brood achter de tralies had doorgebracht, werd hij op 4 april opnieuw voorgeleid en toen bekende hij, dat hij op 25 maart voor Danielsz. en Den Boumeester tarwe had verscheept naar Meerkerk, waar zijn dienstmeid het op de korenmolen had laten malen om zo de impost te Gorinchem te ontduiken. Bij zijn volgende vaart naar Gorinchem had hij het meel te bestemder plaatse afgegeven. Voor Den Boumeester had hij al meerdere keren in Meerkerk laten malen. Hij bekende ook dat hij vroeger diverse malen voor verscheidene klanten, die hij overigens zei verder niet te kennen, koren had vervoerd om dat op de Meerkerkse molen te brengen, waarna het meel enige dagen later door de eigenaren bij hem thuis werd afgehaald.
De pachter bleek dus een goede vangst gedaan te hebben met deze "meelkoerier", die een boete opgelegd kreeg van in totaal 2500 gld.[30]

De grutter Isaack van Scherpenzeel liet op 30 november 1722 door de korenrijder Gerrit Kalff acht zakken boekweit van de korenmarkt op de Havendijk brengen naar het pand "Het Witte Kruys" in de Arkelstraat, waarvan hij de voorste zolder huurde als opslagruimte. Daar aangekomen brachten de korendragers Daniel de Hoog en Pieter de Gran vier zakken van de kar naar boven, Voordat ze de overige zakken konden lossen, arriveerde Reynier de Bor, deurwaarder van de gemenelandsmiddelen, die hen uit naam van de pachters, de gebroeders Melchior en Wouterus van Gorkom, gelastte deze naar het cipiershuis te brengen, omdat de impost niet was voldaan. Daar aangekomen losten de genoemde korendragers de overgebleven vier zakken, terwijl er ook vanwege de pachters een kijkje genomen werd op de zolder van "Het Witte Kruys".
Dit pand stond aan de oostzijde van de Arkelstraat, het was het tweede huis vanaf de Broerensteeg in de richting van de Hoogstraat.
Kort hierna kocht Isaack van Scherpenzeel het pand "De Nieuwe Grutterij van de Ploegh", eveneens aan de oostzijde van de Arkelstraat, het derde huis vanaf de Broerensteeg, maar nu in noordelijke richting.
Het werd een langdurig proces. Vermoedelijk was de inbeslaggenomen partij boekweit afkomstig uit Gouda, want op 15 juni 1723 verzochten de Gorcumse schepenen hun collega's aldaar om de impostmeesters van het gemaal en enkele burgers in deze zaak te horen.
Volgens een verklaring van de gerechtsbodes Jan Dekker en Manuel Hoeykees, afgelegd op 15 juli 1723, had het pand "Het Witte Kruys" een achteruitgang in de Broerensteeg, wat ook het geval was met "De Nieuwe Grutterij van de Ploegh", waarin nu Van Scherpenzeels rosgrutmolen ingericht was, en bovendien wisten zij dat hij op de zolder van

het eerstgenoemde pand boekweit opgeslagen had. Door die zijingangen kon men vrij gemakkelijk ongezien van het ene huis in het andere komen. De bodes deelden verder nog mee, dat de afstand tussen die ingangen overdwars slechts 20 voet bedroeg (= c. 6 m), *mitsgaders dat de voornoemde Breuresteeg een zeer eenzame steeg is.* Daarmee werd gesuggereerd dat Van Scherpenzeel niet verimposte granen in een andermans huis opsloeg om ze later ongemerkt naar zijn molen te brengen.
De grutter verdedigde zich tijdens het proces door te stellen dat hij noch zijn collega-grutters ooit een biljet haalden als er graan in hun pakhuizen of buitenzolders werd gebracht en dat de vorige pachters zo'n biljet ook nooit verlangd hadden. Zij verimpostten hun voorraden pas als die naar hun molens gebracht werden. De grutters Hermanus en Adriaan Noorthoorn, Hermanus van den Oever, Cornelis den Ruymen, Johan van Druenen en Rudolf Rom bevestigden dit.[31]

Jacob Meyerse de With uit Nieuwland fraudeerde op een heel andere manier: toen hij in 1738 ten behoeve van de impostheffing op het gemaal en het herengeld (belasting op het houden van personeel) moest opgeven uit hoeveel personen zijn gezin bestond, had hij nagelaten *op te geven als dienstmaagt zeker vroumens genaamt Gijsbertje Françoise bij hem als dienstmaagt doen ter tijd en nu nog inwoonende.*
De With verklaarde dat op het moment dat de pachter van het heren- en redemptiegeld bij hem was gekomen, hij aan het werk was op een akker aan de overkant van de vliet en dat de overdekte wagen waarin de pachter zat, op de weg stond. Hij veronderstelde dat door de vrij grote afstand de pachter de namen die hij had opgegeven niet goed verstaan had en hij ontkende nadrukkelijk *dat eenig persoon van deszelfs huysgesin, particulierlijk het arm meysje in quastie bij hem verswegen off agtergehouden is.* De pachter van het gemaal had hij zelfs niet eens gezien, laat staan gesproken. Die was dan zeker aan de deur geweest toen hij en zijn vrouw beiden op het land aan het werk waren geweest.[32]

Anna Maria Houkin, de vrouw van een hier in garnizoen liggende Duitse soldaat, was op 1 maart 1750 *een quartier uurs buyten de Dalempoort* gelopen en werd op de terugweg aangehouden met drie broden bij zich, die ze op Dalem had gekocht.
Ze werd naar het cipiershuis gebracht en daar acht dagen later verhoord. Ze bekende het ten laste gelegde en zei dit *de eerste rijze* (= keer) *te zijn dat zij broot buyten deeze stad gehaalt heeft*, want ze was pas sedert drie weken in Gorinchem, waar ze tot nu toe commiesbrood had gebruikt. Ze zei wel te weten dat het verboden was brood uit een

ander rechtsgebied in de stad te brengen om het daar te verkopen, *maar dog niet wist dat quaat resideerde een broot of twee voor haar eygen eeten te haalen.*
Ze moest een boete van 2500 gld. betalen, maar omdat ze zo'n enorm bedrag uiteraard niet kon opbrengen, werd ze veroordeeld *om met roeden om het lijf gebonden en voorzien met een bordje voor op de borst, waarop geschreeven staat "smokkelaarster", door 's heeren dienaars te worden geleyd door deeze stad tot buyten de Dalempoort.* Verder werd ze gedurende de tijd van zes jaar verbannen uit het gewest Holland en West-Friesland en indien ze binnen die tijd daarin weerkeerde, zou haar straf worden verzwaard.[33]

Ary Speksnijder, een ziekelijke en gebrekkige jongen van 18 jaar uit Leerbroek, verrichtte om toch wat te verdienen allerlei karweitjes voor anderen. Op 9 september 1752 had hij gewerkt bij Jan Bos onder Leerdam en daar drie stuivers verdiend. Toen hij naar huis ging, kreeg hij van de vrouw van Bos een brood mee, omdat ze medelijden met de jongen had, die nauwelijks in zijn onderhoud kon voorzien. Hij werd echter onderweg naar huis gesnapt toen hij het rechtsgebied van Holland weer binnenkwam en gevankelijk naar Gorinchem gevoerd. Voor zijn rechters verklaarde hij niet te hebben beseft iets ongeoorloofds gedaan te hebben.
Desalniettemin werd hij veroordeeld tot een jaar verbanning uit de stad en het Land van Arkel.[34]

De 34-jarige bier- en jenevertapper Hendrik Duyven had *buyten pijn en banden van ijzer bekent en beleeden* dat hij op zaterdag 2 februari 1754 naar Middelkoop en Leerbroek was geweest om daar tabak te verkopen en dat hij op de terugweg bij de bakker op het Boveneind van Spijk was geweest om enkele broden te kopen.
Toen hij omstreeks tien uur in de avond de Arkelpoort naderde, was deze al gesloten. Hij was toen via het ijs in de buitengracht gelopen en tegen de stadswal opgeklommen om zo in de stad te komen.
Hij was daarbij gegrepen en gevangengezet, omdat hij twee zakken bij zich had met daarin twaalf broden die samen 64 pond wogen. Hij verklaarde dat hij nooit eerder gefraudeerd had en *dat hij het geheel en alleen heeft gedaan voor zijn arm huyshouden, bestaande in hem, zijn vrouw en vier kinderen, en dat hij zig in groote ongelegentheid bevind, niet wetende hoe aan de kost te komen.*
Hij verkeerde inderdaad in grote ongelegenheid, want doordat hij de geëiste boete van 2500 gld. natuurlijk niet kon betalen, werd hij voor een jaar en zes weken uit het gewest Holland verbannen.[35]

Een ruim 75-jarige man uit Den Bout onder Hardinxveld, Cornelis

Mostert geheten, die aan de kost kwam met langs de deuren om aalmoezen te vragen, had de nacht van zondag 7 op maandag 8 december 1755 doorgebracht op Vogelswerf, waar hij bij een boer in het hooi had mogen slapen.
Hij had blijkbaar aardig wat geld bij elkaar weten te bedelen, want bij de bakker op Spijk kocht hij zes tarwebroden van elk vier pond, waarvoor hij 14 stuivers en 6 duiten moest betalen.
Toen hij van Spijk met het kleine veer was overgevaren, werd hij aan de Hollandse zijde van de Linge gearresteerd.
Hij werd veroordeeld tot een boete van 500 gld., subsidiair een verbanning voor een jaar en zes weken uit het rechtsgebied van Gorinchem en dat van Hardinxveld.
Natuurlijk kon hij die boete niet betalen, zodat verbanning volgde.[36]

Een probleem apart vormden de vele schepen die vanaf de Merwede en de Linge bij de stad aanlegden om goederen te laden of te lossen. Aan boord bevonden zich altijd wel plekjes waarin niet-verimposte produkten verborgen konden worden.
Alle goederen die vanuit andere gewesten in Holland werden ingevoerd, moesten in de eerste Hollandse stad die aangedaan werd, worden aangegeven, althans voor zover er impost voor moest worden betaald. Voor diverse gewesten was Gorinchem de eerste Hollandse stad die men passeerde, zodat hier aangifte moest plaatsvinden, hetgeen door de schippers nogal eens "vergeten" werd, zodat er ook op deze manier volop gefraudeerd werd.
Om deze fraude enigszins in de hand te houden, surveilleerde er op de rivier voortdurend een schip van de Staten van Holland, 's lands boeier of 's lands uitlegger genaamd. De bemanning visiteerde passerende schepen en kwam aan boord een kijkje nemen als er schepen buiten de Waterpoort aan de kade lagen. De goederen werden gecontroleerd aan de hand van de bijbehorende biljetten en de bagage van de passagiers werd aan een minutieus onderzoek onderworpen.
Als er zakken, kisten, manden, dozen of iets dergelijks aan boord waren, waaraan niet een bewijs van betaalde impost was bevestigd of een opgave van de inhoud ontbrak, zoals vereist was volgens de ordonnanties, werden deze zonder pardon in beslag genomen en verbeurd verklaard.

De 43-jarige Leerdamse zand- en beurtschipper Ary van Dam was op zondagavond 6 juni 1756, even voor het sluiten van de boom, vanaf de Linge de stad binnen gevaren met in zijn schuit diverse goederen die hij onderweg ingeladen had. Hij had o.a. enkele zakken gerst en een partij klompen aan boord. Het afmeren verliep niet helemaal vlekkeloos en dat kwam, naar hij zelf toegaf, doordat *hij een weynig beschonken*

was, dat hij de schuyt wilde vastmaken, dat zijn voet uyt is uytgeschoten en dat hij zoo bij ongeluk in de have is gevallen.
Gelukkig voor hem kon hij worden gered door een man die daar bezig was paling te vangen.
Na zijn onvrijwillig bad was hij eerst aan boord zijn roes gaan uitslapen en vervolgens trachtte hij in het holst van de nacht een zak met acht kruiken jenever de stad in te smokkelen, maar op het moment dat hij op de kade kwam, bespeurde hij onraad in de vorm van enkele cherchers die een hond bij zich hadden. Direct gooide hij de zak op de steigertrap, die hij zojuist opgeklommen was, waarbij de kruiken braken en de inhoud ervan in de Grote Haven verdween.
De cherchers, die alles hadden zien gebeuren en wel begrepen dat er in de schuit meer te halen zou zijn, onderzochten het schip van onder tot boven en vonden, verstopt onder enige zakken, een vijftal tarwebroden van vier pond. Bij verdere inspectie haalden ze nog zes broden te voorschijn met een gezamenlijk gewicht van zestien pond.
De schipper werd door de schepenen voor twaalf jaar uit Holland verbannen en tot overmaat van ramp werd zijn schuit verbeurd verklaard.[37]
Hiermee was deze zaak nog niet afgedaan. In verband met ernstige ziekte van zijn in Oosterwijk wonende moeder had hij zich binnen Holland gewaagd om haar te bezoeken, maar op 7 oktober 1757 werd hij gearresteerd en gebracht op de Gevangenpoort in de Boerenstraat. Hij verscheen opnieuw voor de schepenbank. De rechters vroegen zich af *hoe hij zo stout* (= brutaal) *heeft durven zijn om dat bannissement* (= verbanning) *te overtreeden.* Zij kenden geen mededogen. Er werd geeist, dat er een schavot zou worden opgericht, waarop hij moest worden gebracht met een bord om de hals, met daarop geschreven dat hij ondanks zijn verbanning toch was teruggekeerd, voorts verlenging van de verbanning en zware lijfstraffen bij hernieuwe overtreding. Het vonnis was iets milder: hij werd met het genoemde bord op zijn borst door de stad gevoerd en tenslotte werd hem opnieuw voor twaalf jaar de toegang tot Holland ontzegd.[38]

Jacobus den Besten, een 58-jarige dagloner uit Arkel, die verklaarde nog elf kinderen in leven te hebben en *dat zijn vrouw weder swanger is,* en die van de ongeveer twaalf stuivers die hij per dag verdiende niet kon rondkomen en ondersteuning genoot van de diaconie, was op zaterdag 30 september 1758 naar Spijk gegaan om daar bij de bakker drie tarwebroden van acht pond en een maatje zout te kopen. Helaas werd hij op de terugweg bij Schotdeuren aangehouden. Ondanks zijn grote gezin en de positie van zijn vrouw werd hij zonder pardon voor een jaar verbannen uit Gorinchem en het Land van Arkel.[39]

Ook de 16-jarige Jan den Besten, die aan Den Donk woonde, probeerde met smokkelwaar het Land van Arkel binnen te komen. Hij had op 20 augustus 1762 bij Jan van der Werff, de molenaar-bakker op Spijk, een tarwebrood van twee pond gekocht en een maatje zout om *een weynig boontjes daarmede te zouden hebben gesult* (zulten = inmaken in zout).
Op de Rietveldsedijk aangekomen, werd hij in de kraag gepakt en op 30 augustus werd het vonnis geveld: hij moest nog drie dagen op water en brood op het cipiershuis gevangenzitten.[40]

Bronvermelding

1. Rechterlijke Archieven, inv.nr. 312, pag. 169

2. RA 151, akten 113, 116

3. RA 151, akte 113

4. RA 158, akte 23; RA 329, pag. 283

5. RA 329, pag. 290

6. RA 329, pag. 304

7. RA 329, pag. 292

8. RA 329, pag. 318

9. RA 329, pag. 331, 332

10. RA 159, akten 44, 138, 154-155, 157
RA 329, pag. 352
A.L. van Tiel. De impost op het gemaal over Gorinchem en het Land van Arkel. In: Oud-Gorcum Varia, nr. 29, pag. 13-14.

11. RA 160, akten 125, 133
A.L. van Tiel. De impost op het gemaal over Gorinchem etc. In: Oud-Gorcum Varia, nr. 29, pag. 13-14

12. NA 4021, f. 129

13. RA 161, akte 5
RA 330, pag. 226

14. RA 161, akten 24,26; RA 162, akten 96, 107; RA 330, pag. 229

15. RA 330, pag. 277-279, 286

16. RA 163, akte 88

17. RA 330, pag. 308; RA 393, akte 137

18. RA 163, akte 108; RA 330, pag. 316

19. RA 330, pag. 320

20. RA 331, 23 mei 1664

21. RA 163, akte 232; RA 331, 3 juni 1661

22. Notariële Archieven, inv.nr. 4005, 20 mei 1660

23. NA 4005, 16 januari 1664

24. RA 166, akte 61

25. RA 331, 23 oktober 1665

26. RA 174, akte 92

27. RA 334, 26 juli 1691, 1 en 5 aug. 1681, 3 april 1682; NA 4012, 25 aug. 1681, 1 okt. 1682; NA 4027, f. 297; NA 4061, 2 en 14 sept. 1681. In sommige akten worden enkele onjuiste data genoemd.

28. RA 334, 10 okt. 1684

29. RA 334, 16 okt. 1685

30. RA 185, akten 2-4; RA 334, 6 maart 1686 (schrijffout, moet zijn 6 april 1686)

31. RA 221, pag. 260-265; RA 337, pag. 378; NA 4175, akte 88; NA 4176, 15 juli 1723; NA 4185, f. 115; Stadsarchief, inv.nr. 281, f. 113v;
W.F. Emck Wzn. Oude namen van huizen en straten in Gorinchem, handschrift, 1924, nr. 315, 332.

32. RA 338, pag. 48, 56, 71

33. RA 726, 9, 13 en 14 maart 1750

34. RA 726, 10 en 12 sept. 1752

35. RA 726, 4, 5 en 6 febr. 1754

36. RA 726, 8 en 10 dec. 1755

37. RA 726, 9, 23 en 24 juni 1756

38. RA 726, 11 en 31 okt. 1757

39. RA 726, 2, 6 en 7 okt. 1758

40. RA 726, 24, 26 en 30 aug. 1762

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

ARSENALEN

R.F. van Dijk

Het garnizoen van Gorinchem heeft altijd behoefte gehad aan een ruimte voor de opslag van allerlei legergoederen. Ook was voor het veldleger in tijden van oorlog een goed beschermde uitvalsbasis nodig, voorzien van voldoende voorraden. Dergelijke voorraden sloeg men op in 's lands magazijnen, waarvan hieronder een beschrijving volgt.

Als men de Revetsteeg naar het westen uitloopt, stuit men op het nu nog bestaande Arsenaal of Tuighuis in de Boerenstraat. Tot 1754 kon men hier echter rechtdoor lopen tot aan de Schuttersgracht, om over een bruggetje in het Kriekenstraatje (dat in 1639 Haagstraatje heette)[1] te komen. Ten noorden van dit naamloze straatje, dat ik voor het gemak hier de Verlengde Revetsteeg noem, lagen twee erven, waarvan het zuidelijke tot 1672 in beslag werd genomen door de opstallen van de Kleine Rosmolen. Omstreeks 1674 kochten de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland een en ander; de kopers hadden het reeds in 1673 betimmerd met twee houten schuren, waar hooi voor de legerpaarden werd opgeslagen.[2]
Ten noorden van het noordelijke erf stond een houten schutting, die in 1738 werd verhoogd.[3] Later ontstond er onenigheid over de vraag wie voor de onderhoudskosten van de schutting moest opdraaien. De "commies van 's lands magazijnen te Gorinchem" meende daar wel eigenmachtig een procedure over te kunnen beginnen, maar toen hij in 1760 de zaak verloor, werd hij door Gecommitteerde Raden voor die voortvarende wijze van handelen berispt.[4]
In 1765 bedroeg de hoogte 1,80 m.[5]

Als men de Zusterstraat naar het westen uitloopt, stuit men op het pand Boerenstraat 28-30, dat dateert uit 1884.[6] Ook voor die tijd was dit perceel bebouwd, terwijl ten zuiden ervan tot in de 18e eeuw een naamloos straatje lag. De bebouwing bestond in 1747 uit een "extra groot en sterk pakhuys", dat Gecommitteerde Raden in dat jaar kochten voor *f* 1625.[7] Toen nog geen tien jaar later het nieuwe, nu nog bestaande Arsenaal in gebruik was genomen, werd dit pakhuis overbodig. In 1756 werd het, inmiddels zeer bouwvallige, pakhuis afgestaan aan de stad, die tegelijk officieel afstand deed van de inmiddels bebouwde Verlengde Revetsteeg.[8] Reeds een jaar later droeg de stad het, blijkbaar weer enigszins opgeknapte, pakhuis voor *f* 600 over aan de Hervormde Diaconie, die er turf en hout ging bewaren.[9] In 1791 kon de Diaconie enige dringend noodzakelijke reparaties niet opbrengen en ging het pakhuis voor *f* 1400 in

particuliere handen over. Er kwam een mouterij in het pand, totdat de bierbrouwers Eijckmans & Van Renesse het in 1882 voor *f* 7200 verkochten aan de gemeentearchitect Christoffel Johannes Loeven.[10] Deze liet het pand slopen en, zoals we reeds zagen, zette hij er, waarschijnlijk naar eigen ontwerp, het huidige pand Boerenstraat 28-30 neer.

Rond 1750 waren er dus twee "gemenelandsmagazijnen" in de Boerenstraat. Het gewest Holland beschikte echter, ten behoeve van het leger, sedert het begin van de 18e eeuw over nog een derde magazijn, te weten de zgn. Lingewacht op de hoek van de tegenwoordige Blauwe Torenstraat en Vijfde Uitgang.[11] Dit pand uit 1603 diende als turfschuur en wachthuis. In 1748 bleken de muren geheel ontzet te zijn, doordat ze niet goed verankerd waren en er teveel turf was opgeslagen. De "controleur-generaal van 's lands werken en fortificatiën" Jan Philip Prevost rapporteerde, dat reparatie onmogelijk was. Afbraak en nieuwbouw was de enige oplossing, volgens deze deskundige. Zoals dat wel vaker gaat, aarzelden de autoriteiten met het nemen van afdoende maatregelen. Men bracht voorlopig een groot deel van de in de Lingewacht opgeslagen turf over naar het een jaar eerder aangekochte pakhuis in de Boerenstraat, dat eigenlijk was bedoeld voor de opslag van ammunitie. Hoewel dat nauwelijks verantwoord was, werd die ammunitie nu opgeslagen in de twee oude schuren op het terrein verderop in de Boerenstraat.[12]
Zoals Prevost al had voorspeld, stortte de Lingewacht na enige tijd grotendeels in. Op 29 augustus 1751 voerden de "commissarissen van het departement van de grote fortificatie" (d.w.z. leden van Gecommitteerde Raden die speciaal met belangrijke defensiewerken waren belast) overleg met de drossaard van Gorinchem over de vraag waar nu het beste een nieuw magazijn kon worden gebouwd.[13] Op 1 december besloot men over te gaan tot de aanbesteding van de bouw van een nieuwe Lingewacht op dezelfde plaats; het werk werd, vermoedelijk in maart 1752, gegund aan Cornelis Moerkerk voor *f* 5990.[14]

Niettemin zou met deze nieuwbouw nog onvoldoende magazijnruimte gecreëerd worden en aangezien men de Lingewacht in geval van een belegering ook niet zo veilig vond, besloten Gecommitteerde Raden op 19 april 1753 een extra magazijn, speciaal voor ammunitie, te bouwen in de Boerenstraat. Dit zou komen op het terrein waar de houten schuren uit 1675 stonden. Ter vergroting van dit terrein liet men zijn oog vallen op twee percelen ten zuiden van de Verlengde Revetsteeg. Met de eigenaren van deze percelen trad men in onderhandeling over een eventuele verkoop op basis van taxatiewaarde.[15]

Direct ten zuiden van de steeg stond een huis, dat zekere Lammert van den Andel in 1730 had gekocht voor ƒ 30, maar dat hij nu wist te verkopen voor ƒ 225.[16] Ook de eigenaar van twee huizen onder één kap, gelegen ten zuiden van het huis van Van den Andel, werd er door de verkoop niet slechter van. Zelf had hij er in 1751 maar ƒ 340 voor betaald en nu ontving hij er ƒ 850 voor.[17]
Gecommitteerde Raden dienden verder met het stadsbestuur te onderhandelen over de Verlengde Revetsteeg, die immers deel uitmaakte van het bouwterrein. Zoals hierboven al beschreven, stond de stad de steeg af in ruil voor het pakhuis op de plaats van het huidige pand Boerenstraat 28-30.[18]

Nu het terrein beschikbaar kwam, konden de bouwtekeningen voor het nieuwe magazijn gemaakt worden. Dat deed Prevost zelf. Hij kopieerde min of meer de constructie van het magazijn in Brielle.[19] Tot opzichter werd aangesteld de Gorcumse metselaar Lambertus van der Hart tegen een vergoeding van ƒ 2 per werkdag.[20] In april 1754 werden de oude loodsen op het bouwterrein ontruimd en repareerde men het dak van het magazijn tegenover de Zusterstraat. Hier, en in twee panden aan de Schuttersgracht die men voor twee jaar huurde, werd voorlopig de ammunitie opgeslagen.[21] Eindelijk kon in september de bouw aanbesteed worden. De Gorcumse aannemer Pieter Roomer mocht het doen voor ƒ 47.900.[22]
In oktober 1755 was de bouw nagenoeg gereed en werd het afwerken van de pleinen ten noorden en zuiden van het gebouw aanbesteed. Ook hoorde daarbij het plaatsen van zes oude kanonnen, die als stootpaal gingen fungeren. Drie ervan waren afkomstig uit Hemert. Een en ander werd aangenomen door alweer Roomer voor ƒ 455.[23]
Vervolgens moesten er rekken komen voor 5000 snaphanen met bajonetten, rekken voor pieken, zeisen en rondstokken, mitsgaders hangrekken voor het laadgereedschap voor kanonnen (te weten lepels, wissers, aanzetters en aftrekkers). Aannemer hiervan werd Adriaan van der Hart voor ƒ 1170.[24]
Een luifel boven een van de pleinen verlengde Roomer in 1756 nog voor ƒ 160.[25]
Voor het omhoog en omlaag brengen van goederen binnen het Arsenaal dienden twee kettingmolens, een gele en een blauwe. Beide werden reeds in 1759 gerepareerd door Korstiaan van der Werken voor ƒ 400.[26]
De geweerrekken vernieuwde de Gorcumse timmerman Eijmert de Ruijter in 1773 voor ƒ 210.[27]
Het onderhoud van het gloednieuwe Arsenaal met zijn inventaris werd uitbesteed. Aannemer werd Willem Koek voor een periode van zes jaar, waarvoor hij ƒ 120 ontving. Hiervoor moest hij het gebouw

schoonhouden en 3 à 4 maal per week luchten; de kanonskogels in piramides op de pleinen opstapelen en er omheen schoonhouden; de raden van de affuiten en het laadgereedschap eenmaal per jaar keren om kromtrekken te voorkomen; eenmaal per jaar de lonten verleggen, de haren kleden uitkloppen en de schaapsvachten met peper bestrooien; het leergoed van de brandspuiten en -emmers onderhouden; het kanon op het Galgbolwerk schoonhouden. Eens per halfjaar kreeg hij inspectie.[28]

De Gorcumse koperslager en brandspuitmaker Johan van Eijl was sedert 1775 verantwoordelijk voor het onderhoud van de twee brandspuiten van Gorcum, de twee van Woudrichem en de twee van Loevestein. Hij verdiende er *f* 200 per jaar mee.[29] De Gorcumse spuiten werden ieder jaar getest door de burgerij tegen een vergoeding van *f* 7,50.
Begin 20e eeuw kwam er ten noorden van het Arsenaal een Rijksbrandspuithuis, dat in 1994 werd gesloopt.

De commies van 's lands magazijnen zat ook niet zonder werk. Volgens zijn uit 1753 daterende instructie moest hij allereerst toezien op de orde en netheid. Van de uitgifte van goederen diende hij een boekhouding bij te houden en eens in de twee jaar wenste de Rekenkamer een financiële verantwoording te zien. Zonder toestemming van Gecommitteerde Raden mocht hij geen reparaties uit laten voeren, maar wel moest hij geregeld de snaphanen smeren. Verder mocht hij zonder consent niet de stad uit voor langer dan 24 uur, op straffe van een maand salaris en bij recidive ontslag. Met stadsbestuurders had hij niets te maken; die hadden geen toegang tot de magazijnen. Zelf moest hij zijn: nuchter, bekwaam, gereformeerd (= hervormd) en goed aangeschreven.[30]
In 1793 werd de Franse dreiging voelbaar. De commies nam in dat jaar in ontvangst: 1550 tweepersoons-peuljassen of strozakken, 1655 hoofdpeluws, 200 slaaplakens, 50 scheurlakens, 50 servetten voor pluksel, 200 hemden, 100 wollen mutsen, 220 wollen dekens, 105 matrassen, 10 tinnen urinalen, 8 ondersteken en 4 laaftuiten. Een groot deel hiervan werd verder getransporteerd naar Geertruidenberg.[31]

Al snel kwam er behoefte aan meer ruimte bij het Arsenaal. De percelen ten zuiden ervan, tot aan de Krabsteeg, werden in 1759 opgekocht voor in totaal *f* 1130.[32] De aldaar staande huizen en pakhuizen werden gesloopt.[33]
Veertig jaar later projecteerde men op de zuidelijke helft van het terrein tussen het Arsenaal en de Krabsteeg een dubbele stenen affuitloods. Het plein tussen Arsenaal en Affuitloods werd van de openbare weg

afgeschermd door een stenen muur van 4,20 m hoog. Ook in de Affuitloods kwamen twee trijsraden, met een doorsnee van 1,80 m. De oplevering moest geschieden voor 1 augustus 1789. Aannemer werd Reinier Moolenbergh uit Geertruidenberg voor *f* 21.000.[34]

Op 4 november 1944 werd de Affuitloods bij een luchtaanval verwoest, evenals de uit 1938 daterende overkapping van het plein tussen Affuitloods en Arsenaal.[35] In 1950 bouwde men op deze plaats een garage-geschutsherstelplaats naar ontwerp van de Gorcumse architect J. van den Berg.[36]
In 1994 werd dit gebouw gesloopt en thans zijn er appartementen in aanbouw.

Bronvermelding

AS = Archief Stadsbestuur
CF = Algemeen Rijksarchief, archief van de contrarolleur-generaal van 's lands werken en fortificatiën van Holland (toegang 3.01.43)
HD = Archief van de Hervormde Diaconie
Kad. = Kadastrale Legger
Not. = Notariële Archieven
RA = Rechterlijke Archieven van Gorinchem en het Land van Arkel

1. RA 450, p. 54

2. AS 114, f. 53; RA 485, f. 11 en 23; RA 175, akte 109

3. CF 46, 15-4-1738

4. RA 391, p. 150-153

5. CF 87, 29-6-1765

6. Kad. art. 1626, nrs. 14-15

7. RA 554, f. 4-4v; RA 707, f. 331-337

8. RA 563, f. 60-60v

9. RA 564, f. 29-29v; HD 2, f. 87v; AS 122, f. 4 en 19; AS 390; AS 1523, f. 14v

10. Not. W.J.U. van Roosendaal, akten 6277 en 6298

11. De Gorcumse magazijnen van het Hoogheemraadschap het Land van Arkel / A.J. Busch. - In: Onze streekhistorie, deel 4, p. 45-53.

12. CF 20, rapport geapprobeerd 16-7-1748

13. CF 6

14. CF 25, f. 98

15. CF 25, f. 177 en 213-215

16. RA 537, f. 32v-33; RA 561, f. 21-21v

17. RA 558, f. 122v-123; RA 561, f. 21v-22

18. AS 286, p. 438, 447, 449 en 451

19. CF 20, rapport geapprobeerd 23-7-1753

20. CF 25, f. 231

21. CF 25, f. 233-234

22. CF 20, rapport geapprobeerd 17-9-1754

23. CF 46, 1-10-1755

24. CF 25, f. 327; CF 46, 5-11-1755

25. CF 46, 23-2-1756

26. CF 46, 25-6, 6-8 en 8-11-1759

27. CF 87, 20-2-1773

28. CF 46, 11-8-1756

29. CF 87, 29-9-1775

30. CF 3

31. CF 132, 7-3 en 30-10-1793

32. RA 566, f. 103v-109

33. CF 46, 21-1-1760

34. CF 132, 28-5-1788

35. Bouwverg. 979 en 1696

36. Bouwverg. 2180; Gorcumse Courant 30-6-1993, p. 29

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

De stad gezien vanaf de dichtgevroren Merwede, met vooraan de pel/korenmolen van Jan Kant van Andel c.s. enige jaren voor de fatale brand.
Gouache van Jan Kuijpers, c.a. 1870. Top.-hist. atlas 364 D 106, Stadsarchief Gorinchem.

-Herplaatst vanwege de slechte afdrukkwaliteit in het vorige nummer-

DE GORKUMSE ZOUTE BOLLEN VAN J.J. DE KROES UIT DE "GULDEN CAPEL"

De redactie heeft het plan opgevat zo nu en dan, als er ruimte is, een artikel uit kranten van vroeger tijd te plaatsen. We hebben al eens een artikeltje over de scharenslijper Schefferlie opgenomen, dat was geschreven door Henk van Peer in zijn rubriek **Ontmoeting**. *Ook deze keer drukken wij zo'n* **Ontmoeting** *af, en wel over de zoutebollenwinkel van J.J. de Kroes, verschenen in het Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken van 10 april 1963.*

Ontmoeting

Sinds 1820 worden in Gorinchem zoute bollen gebakken. „De Echte Gorcumsche" van J. J. de Kroes uit „De Gulde Capel" in de Gasthuisstraat, u weet wel, op de hoek van de Driekoningenstraat. Of, weet u die in Gorcum niet? Het is de straat die naar de Gereformeerde Rehobothkerk leidt. Voorheen noemde men deze straat de Kerkstraat, nog vroeger de Driekoningensteeg, naar de herberg „de drye coninghen". De naam de Kroes is wel zeer nauw met Gorcum en met de bakkerij verbonden, want velen zullen zich ook nog herinneren, dat er een koekbakkerij van R. J. de Kroes was op de Hoogstraat, hoek Helmsteeg. Deze bakkerij was er al in het midden van de 16e eeuw, het waren twee panden, „den cleynen olyphant" en „den grooten olyphant", er was een bakkerij, een suikerwerkerij en een kaarsenmakerij. Tot op het laatst voerde men als handelsmerk een olifant.

Onze zoutebollenwinkel heeft als handelsmerk natuurlijk „de gulde capel", die men ook als gevelsteen aantreft. Een oude zaak — als je er binnenkomt waan je je in de 19e eeuw. Met respect kijk ik altijd naar de mooi gepoetste koperen weegschaal en naar die houten balans, naar de grote tonnen op de grond, waaronder de bollenton een ereplaatsje inneemt. Op de planken van de winkelstellingen staan de oude ronde koekblikken, keurig genummerd en de rechthoekige koekblikken met raampjes er in en koperen sierlijstjes er om heen. En dan niet te vergeten de beroemde bussen in koperkleur, waarin u de zoute bollen haalt, weer keurig verpakt in de bekende winkelzak, allemaal weinig veranderd in de laatste tientallen jaren, want zoute bollen zijn nu eenmaal een produkt met traditie.

Maar... men blijft heus niet stilstaan in de zoutebollenzaak. Men exporteert tegenwoordig ook, vooral naar Engeland. En om aan de speciale smaak van de Engelsen tegemoet te komen bakt men „cheese caps", die in een modern blik in de handel worden gebracht, ook al blijven de oude vertrouwde zoute bollen de toon aangeven. Het personeel is al even trouw aan de zaak als al die andere dingen die ik noemde. Mej. van Weelden, voor velen beter bekend als „Mina", is ondanks haar 77 jaren nog steeds in de zaak bezig en zij werkt hier al 56 jaar. Mej. den Dekker, die de zoute bollen inpakt en ook in de winkel verkoopt, is hier al dertig jaar en ook de vroegere zoute bollenbakkers dienden de fa. J. J. de Kroes vele jaren. Ouderen kennen nog wel Leen Biemans en Thijs Mik. Tegenwoordig is Gorcums zoutebollenbakker de heer A. J. van Emmerik (Elect van Luikstraat 10) en hij doet het ook al weer een aardig poosje, want morgen (donderdag 11 april) viert hij zijn zilveren jubileum en dan heeft hij heel wat miljoenen bolletjes de wereld ingestuurd. Want vergist u zich niet, u kunt de Gorcumse zoute bollen ook in Den Haag en het Gooi kopen en toen ik kortgeleden in een goede comestibleszaak in Amsterdam bussen met Gorcumse zoute bollen zag staan, toen was ik werkelijk een beetje trots op dat heerlijke brosse produkt van bakker van Emmerik.

Hij is al van zijn veertiende jaar af in het bakkersvak en hij spreekt met grote waardering over de chef van de

Coöperatie in Gorinchem, de heer P. Roskam, van wie hij het vak leerde. En nu is hij dan al weer 25 jaar zoutebollenbakker. Maar . . . hij maakt meer, ook de Engelse kaasbolletjes, kandijkoekjes en grote kandijkoek. Vroeger maakte men nog veel meer soorten koek en koekjes, maar de laatste jaren heeft men zich vooral op de zoute bollen gespecialiseerd. U weet wel, die bollen waarvan alleen de zoutebollenbakker het recept maar kent. En natuurlijk heeft ook van Emmerik voor het geheim moeten tekenen en zal hij het nimmer aan een ander kunnen overdragen, tenzij het in hetzelfde bedrijf blijft.

Ik heb met de heer van Emmerik gezellig in zijn bakkerij over dit vak gepraat. 't Was wel wat warm op deze mooie lentedag, maar dat kwam door de moderne hetelucht-oven, waarover men tegenwoordig beschikt. Daar gaan de platen met 150 zoute bolletjes in, 9 in elk der 2 bakruimten, zodat men 2700 bollen per keer kan bakken. Als ze de eerste maal uit de oven komen worden ze op kleur gesorteerd. Dat gebeurde toen ik er was door de jongste bediende, Hans van Tuyl uit Sleeuwijk, die de platen weer klaar maakte voor de tweede beurt in de oven. En als ze er dan uitkomen zijn ze allemaal nagenoeg gelijk van kleur, wat men ook zelf als eis stelt.

Als u die Gorcumse zoute bollen bekijkt dan ziet u direct, dat dit nog geen fabrieksproduct is. Elke bol is een individu — om het zo maar eens te zeggen, want het gehele proces gaat nog met de hand: het deegmaken, het snijden van het deeg en het opbollen. En natuurlijk werkt men volgens het vaste recept, waardoor de Gorcumse zoute bollen zo'n speciale bekoring hebben. Normaal werkt men in de bakkerij met twee man, als het aan het eind van het jaar druk wordt komen er twee noodhulpen bij. Van Emmerik is elke morgen om 5 uur present om het deeg voor die dag te maken en zo gaat dat al 25 jaar lang en nog immer zijn onze Gorcumse zoute bollen een gewild product, niet alleen voor ons bij een kopje thee of iets pittigs in een glaasje, maar ook voor de toeristen die Gorcum bezoeken en nu eenmaal graag met iets speciaals thuiskomen. Nou, dat kunnen ze, want in „De Gulde Capel" worden al sinds 1820 de echte Gorcumse zoute bollen gebakken. Alleen morgen niet, want dan jubileert chef-zoutebollenbakker van Emmerik, maar vrijdag is hij weer present om volgens het oude beproefde recept zijn bollen te maken, op te bollen en te bakken!

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

OVER VROEGERE NOTARISSEN TE GORINCHEM

*In het Nieuwsblad voor Gorinchem e.o. van **8 maart 1963** vertelt Henk van Peer in de rubriek Ontmoeting over zijn gesprek met de notarisklerk-boekhouder, de heer Jan Willem van Keekem (geb. 1-8-1884, overl. 6-1-1975).*

Ontmoeting

Er is op alle terreinen veel veranderd — de deftigheid van zo ongeveer een halve eeuw geleden is verdwenen. De dominee loopt niet meer met een hoge hoed, de dokter is een gewoon mens geworden en de notaris mag dan nog wel de vertrouwensman zijn, maar hij rijdt niet meer in een gekleed pak in een rijtuig met twee paarden bespannen naar buiten om landerijen te verpachten. Het decorum is er niet meer en men maakt bepaald geen ruim baan als in de verte op het trottoir de notaris voorbij schrijdt. Trouwens, notarissen, dominees en dokters schrijden niet meer, ze lopen gewoon.

In deze geest moest ik schrijven, nadat ik een genoeglijk gesprek had gevoerd met de heer J. W. van Keekem, die bijna 57 jaar het notariaat diende en tot zijn 69e jaar notarisklerk-boekhouder was. Hij is nu ruim 78 jaar en geniet dus al weer enige tijd van zijn pensioen, maar het werk op het notariskantoor heeft hem niet losgelaten en hij weet er nog heel wat van te vertellen. Trouwens, hij is er nog niet los van, want hij gaat nog steeds met notaris G. C. van den Ende als getuige mee, wanneer er buitenshuis akten verleden moeten worden.

De heer Van Keekem is een eenvoudig man, iemand die ruim een halve eeuw een grote plichtsbetrachting toonde en veel verantwoordelijk werk deed. Hij was zeker zo'n vertrouwensman als de notaris zelf, want meestal kwam men met hem het eerst en het meest in aanraking en vooral die goede contacten en zijn mensenkennis deden een sfeer van vertrouwen ontstaan. De notaris wisselt, het kantoor blijft en ook de klerk behoudt meestal zijn zetel, al is het dan niet meer de hoge kantoorkruk van vroeger.

De familie Van Keekem kwam oorspronkelijk uit Ameide, maar de notarisklerk werd in Gorinchem in de Boerenstraat geboren. Zijn vader was wijnsteker, zijn grootvader had een flinke schoenmakerswerkplaats. Hij was in de Zusterstraat op de lagere school van meneer Van Ouwerkerk.

Toen hij twaalf was geweest werd er een jongste bediende gevraagd op het notariskantoor van mr. V. G. A. Boll. De familie Boll was hen niet vreemd, want zijn moeder was hier als dienstbode werkzaam geweest. En zo ging hij dan werken bij deze Gorcumse notaris, wiens vader — de rustend notaris A. G. W. Boll — hij ook hielp met zijn werk als rentmeester.

Twee jaar lang moest hij 's winters vijf avonden naar de Herhalingsschool van de heer P. J. Verlee in de Zusterstraat. Dat was van 6 tot 8 uur en daarna ging hij terug naar het kantoor om de post te verzorgen en weg te brengen, want de kantoren waren toen 's avonds nog tot 8 uur geopend.

Over die tijd van notaris Boll kan de heer Van Keekem heel wat vertellen, nee, niet over het eigenlijke notariaatswerk, want wat dat betreft is hij zo gesloten als een bus en dat is te waarderen. Maar over allerlei bijkomstigheden komt hij niet uitgepraat.

Notaris Boll ging dus naar buiten in een koets met twee paarden. Die werd eerst gehuurd bij de stalhouderij van Mouthaan in de Arkelstraat, later kreeg de notaris eigen gerij en hij had verschillende wagens: een krik, een coupeetje, een landauer en een tentwagen voor de zomer. Koetsier was Bertus Elen. En zo reed de notaris naar verkopingen en verpachtingen in de omgeving van Gorinchem.

De notaris was toen een verschijning, plechtig in het zwart met gestreepte broek. De heer Van Keekem is meermalen met zijn vroegere werkgever mee naar buiten getrokken en hij kende de boeren stuk voor stuk. In het voorjaar als het griendhout werd verpacht trokken ze er wel veertien dagen op uit.

Ik zei u al: hij was voor velen de vertrouwensman en ook nog toen hij al gepensioneerd was moest hij wel eens een cliënt bij de notaris brengen, die hem thuis kwam opzoeken omdat het notariskantoor zonder Van Keekem voor hen vreemd was. Omdat de heer Van Keekem vele jaren boekhouder van de notaris was en vooral de pachten incasseerde kwam hij met de mensen in aanraking. Ook met hun noden, want in de moeilijke jaren viel het voor velen niet mee om de pacht op te brengen.

Toen hij 24 jaar was had hij de leiding over een kantoor waar 9 mensen werkten. Alles werd toen nog met de hand geschreven en 's avonds kwamen er nog wel eens extra krachten voor het schrijfwerk. Het kon toen op het kantoor vooral 's maandags met de markt erg druk zijn.

Notaris Boll was een man met vele functies en er ging op het kantoor heel wat om. Ook Van Keekem deed meer dan zijn werk als klerk. Hij was 9 jaar secretaris-penningmeester van de polder De Banne van Gorinchem en Kwakernaat, 22 jaar polderontvanger van Dalem en secretaris-penningmeester van het watergemaal Constantia Adriana.

Toen notaris Boll werd opevolgd door notaris A. H. Klokke, die negen jaar candidaat op dit kantoor was geweest, werkte van Keekem verder en hij vierde zijn gouden jubileum. Hij werd onderscheiden met de zilveren eremedaille in de Orde van Oranje Nassau en al rust hij dan nu uit van zijn werk op het notariskantoor, notaris van den Ende weet hem nog steeds te vinden en hij weet dan, dat hij een getuige heeft die integer is en het notariaat ziet als een soort heilig instituut. Praten met Van Keekem is praten over ***een halve eeuw notariaat.***

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

NOG MEER GRAFZERKEN UIT DE GROTE KERK

M.H. van Unen-Buisman te Roosendaal

Naar aanleiding van het artikel *Grafzerken uit de afgebroken Grote Kerk te Gorinchem* in O.G.V. nr. 32, kan ik het volgende meedelen.
Na eerst in de Gasthuisstraat nr. 32 te hebben gewoond, zijn we ongeveer 30 jaar geleden verhuisd naar Boerenstraat 32. Dat is een oud huis met een monumentale voordeur, tegenover de Zusterstraat. Het was daarvoor eigendom van Timmers van de wasserij, die erachter ligt.
In de kelder van dat huis, links in de gang, ligt in het plafond ook een grafzerk, slecht leesbaar door de witkalk (niet van ons), maar wel, voor zover ik me herinner, iets met het jaartal 1700 en de tekst *sijne huisvrouwe*. We hebben dikwijls achterover gezeten om te trachten de letters te ontcijferen. Mijn moeder is ongeveer 20 jaar geleden daar weer weggegaan, dus hoe het nu is, weet ik niet.
Tegenwoordig is er, geloof ik, een accountantskantoor in gevestigd. Toevallig hebben we kort geleden nog de gang ingekeken; wegens het mooie weer stond de deur open. Toen had ik echter nog niet over die zerken gelezen, anders had ik ernaar gevraagd.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

INGEZONDEN STUKKEN IN DIALECT IN DE NIEUWE GORINCHEMSCHE COURANT UIT DE JAREN 1878 EN '79

drs. H.M. den Uyl

Inleiding

Dat men in de vorige eeuw het plaatselijk dialect blijkbaar nog goed genoeg vond om er ingezonden stukken mee in de krant te schrijven en in die volkstaal zijn hart te luchten, zal maar weinigen bekend zijn. De heer A.J. Busch wees mij op dit verschijnsel, waarvoor mijn dank. Het betreft een drietal ingezonden stukken in de Nieuwe Gorinchemsche Courant: een uit het jaar 1878 en twee uit 1879. Het eerste stuk (8 februari 1878) is geschreven door een kleine middenstander, een "ambagtsman" uit de stad Gorinchem, het tweede (5 februari 1879) door een landbouwer uit Kedichem; het derde (1 maart 1879) is afkomstig van een veehouder, eveneens uit "Kekem".
Wat ons hierbij uiteraard het meest interesseert, betreft niet zozeer de inhoud, als wel het dialect van deze stukken. Met andere woorden, het is interessant om uit de jaren '70 van de vorige eeuw, waaruit ons geen of slechts zeer schaarse dialectgegevens zijn overgeleverd, over dergelijke inlichtingen te beschikken. Bovendien zijn ze nu eens niet opgetekend door taalkundigen of buitenstaanders, maar dialectsprekers zelf. Dit geeft er toch nog een andere dimensie aan ook.
Om bespreking van de drie stukken te vergemakkelijken, onderscheid ik ze als tekst A, B en C. De teksten A en B zijn vrij kort, waardoor er natuurlijk maar een beperkt aantal kenmerkende dialectwoorden aan bod komt. Tekst C is langer en biedt daardoor meer gegevens. Tot slot kunnen we stellen dat het "Kekems" en het Gorkums, bij vergelijking, in de jaren 1878 en '79 nog veel met elkaar gemeen hadden. Beide waren sterk Gelders-Brabants beïnvloed. Sindsdien zijn vooral in het Gorkums grote veranderingen opgetreden. We kunnen dan ook van een sterke verhollandsing spreken.

Toelichting bij tekst **A**

Deze tekst is geschreven in het Gorkumse dialect van meer dan honderd jaar geleden. 't Is de klacht van een "eenvoudig ambagtsman", een kleine middenstander dus, uit de stad Gorinchem. Hij, Klaas, brengt zijn spaargeld, zoals hij zegt, "in de Spaarbank", maar moet daarbij altijd langdurig in de rij staan, terwijl er al lang geleden sprake was van een nieuwe behuizing, een nieuw "huske".
Het dialect is niet steeds consequent toegepast: naast b.v. **veur** wordt

ook **voor** gebruikt; **zel** naast **zal**; **gij** naast **jij/je**, hetgeen de betrouwbaarheid ervan schaadt. De spelling is niet erg nauwkeurig en zeer wisselend.
Het is interessant om het dialect van deze tekst eens ter vergelijken met het tegenwoordige Gorkums, voor zover tenminste de geringe omvang ervan dit toelaat. De volgende woorden of zegswijzen, die ook voorkomen in de tekst van 1859 (zie Oud-Gorcum Varia nrs. 26 en 27) en die van 1866 (zie Hist. Reeks deel 1), zijn thans uit het Gorkums verdwenen.
ziede; **wilde** gij: zie je; wil je. "Wilde gij" is eigenlijk dubbelop. Met meer nadruk gezegd.
ik zei (= zij): tegenwoordig **ik bin**. Wordt nog wel in Heukelum en Asperen gebruikt.
teugen: tegen; wordt niet meer gezegd, wel **veur** en **deur**.
ge en **gij**: je, jij; thans geheel verdwenen; tot de oorlog nog wel gezegd.
Nog steeds bekend - al zijn er enkele verdwenen - zijn de verkleinwoorden met **-ke**, zoals **stuiverke** en **huske**. Opmerkelijk is in **huske** de in het Gorkums meermalen voorkomende verkorting van de klinker. Het woord **vatten** voor **nemen** leeft nog altijd in de volkstaal: "Ik heb er de Zondag veur **gevat**." Een nog bestaand kenmerkend verschijnsel is het weglaten van de **t**, zoals in **nie**. De naam van onze stad is in de volkstaal nog steeds **Gurkum** of **Gurrekum**.

TEKST A

Nieuwe Gorinchemsche Courant, 13 februari 1878

Gurkum, 10 Februarij 1878.

Meneer de kranteschreiver!

Al lang hep ik u wille schreive, ik zei zo teugen men vrouw, ziede[1] Kee der binne er tog meer die hum een brief sture as ze wat te klage hebbe. Moar gedurig docht ik zoo in men eigen, ik zei[2] nog al is in de war met de toal, hij zel om me lagge.[3] Op 't lest zee Kee, kom kerel ga je gang maar ge bint er toch nie bij as ze om jou lagge. Zoo'n kranteschreiver hee soms met veul grooter ezels te doen as jij. En toen docht ik, ik zal 't maar doen, ik heb er de Zondag veur gevat en nou zit ik in men boezeroen die nog al schoon is, want al zeg ik 't zelf, Kee is kraak zindelijk al is ze nie op haar bekje gevalle.
Ziede meneer ik bin maar een eenvoudig ambagtsman die niks van de Intergrale[4] wil wete, die kerels spikkelere[5] op onze domheid en op onze dubbeltjes. Nou, de daggelde binne hoog dat is waar en een knap

ambachtsman die niet van Schiedam[6] houd kan wel wat weglegge voor den kwajen dag,[7] een fesoenlijk mens mot toch al erg ongelukkig wese om naar de Dikkenie[8] te gaan.
As ik nou wat over heb dan breng ik dat in de Spaarbank en in het vertrouwe gezeid meneer heb ik daar al een aardig stuiverke, hou je mond zee Kee, maar waarom zou ik ook nie is wat magge zeggen.
Ik breng het in de Spaarbank, maar wat ik nou zoo onplezierig vind zel ik je nou is vertelle. Zeg jij het dan [de] Heeren[9] is. We motte zoolang achter mekare in de gang staan, ze hebben al lang geleje gezeed dat ze een nieuw huske gekogt hadde om alles beter te make, maar ik hoor er niks van en ik lees toch jou krant en het kerkebriefje[10] trouw na:
Wilde gij[11] nou is zeggen dat het voor mensen van ons slag zoo onplezierig is keu[12] te staan zoo noemen zij 't ommers.
Nou meneer veule groeten ook van Kee en druk het nou is.

Klaas.

NOTEN

1 *ziede Kee*	zie je, Kee
2 *ik zei*	beter: ik zij = ik ben
3 *lagge*	lachen
4 *de Intergrale*	de Integraal(e) = staatsobligaties waarvan 2½ % gewaarborgd is
5 *spikkelere*	speculeren
6 *Schiedam*	jenever, een borrel
7 *voor den kwajen dag*	voor de slechte tijd
8 *de Dikkenie*	de diaconie
9 *[de] Heeren*	de heren van de Spaarbank
10 *het kerkebriefje*	kerkbode, kerkblaadje
11 *wilde gij*	wil jij (met klemtoon)
12 *keu staan*	in de rij staan, of zoals de schrijver eerder zegt: "achter mekare in de gang staan."

Toelichting bij tekst **B**

De schrijver van het tweede stuk, van een jaar later (5 februari 1879), is een landbouwer uit het dorp Kedichem, tegenover Spijk aan de Linge gelegen. Hij klaagt hierin over de lage prijzen van de suikerbieten en de hoge pachtprijs van het bouwland. Zijn "Kekems" dialect lijkt vrij betrouwbaar, maar de spelling ervan had nog wel iets beter gekund, zeker in vergelijking met die van tekst C. Een helder betoog is het zeker niet, veel te veel uitweidingen. In ieder geval is dit vrij korte stukje

toch heel geschikt om enige indruk te krijgen van de "Kekemse" streektaal in de jaren '70 van de vorige eeuw, te meer daar gegevens daarover uit die tijd zeer zeldzaam zijn. Er zijn tal van overeenkomsten met het Gorkums van die jaren. Meer gegevens zijn er echter te halen uit het derde stuk, tekst C.

TEKST B

Nieuwe Gorinchemsche Courant, 5 februari 1879

Meneer de Ridekteur!

Schink mijn nou ook is en plekske in oe[1] veul gelezen krant.
Ik wil een wordje over de suikerpitte[2] spreke, dat is nou tog de mode niewaar? ommers drie kere al leesde ik un advertensie in u we krant, die zeker ne goeije boeze[3] vrind, of ne grote bauwland verpagter, die gère[4] duur verhuurd, daar in laoten zette hat,[5] die mins raaid ons om nie te doen vor 10 gulde, ze zelle duurder worre zegt ie. Maar nouw hak gère gezien da diejen mins zijne naom der onder laote zette hat, dan hak gistere mijne bundel[6] pitte land nie gegeven vor 10 gulde de duzend en hak gin 100 gulde veurschot genomen, dan hak hum ins gaan vragen of ie mijn die 100 gulde nie lene wau, tot die tijd dat ze duurder worre, al hek gin waarburg er vor, tog hat zun boere vrint et wel gedaon, want hij zoe[7] mijn dat net zo min weigere as de pitte fabrikke, die geve ons allemaol 100 gulde per bundel zonder ze vrage[8] of we wel goet vor zijn, en die kijke dukwels zo arg nie of die bundels wel grot genoeg zijn, maor al hak nou is gewete hoe of ie hiete,[9] dan was ie zeker tog nie t'huis gewist, want meneer de ridekteur, der zijn minse genog die raad geve wille,[10] mar 't mot niks koste. Nou hek 10 gulde zeker en das nog geld zat en dan nog veuruit betale wie doet da tegewordig? En as nou de verpagters het land mar wa afsloege zu we mar tevreje zijn. Hartelijk dank meneer de ridekteur vor et plaatsie.

oe dienaar
H.

P.S. as de koei[11] van de zomer goed geven zul de[12] ne kees[13] hebbe hoor.
Kedichem, 3 februwari 1879.

Bovenstaand stukje, dat wij heden ontvingen, plaatsen wij geheel onveranderd; het zou te bejammeren zijn als zoo iets door de minste verandering werd verminkt.

Red.[14]

NOTEN

1 *oe*	uw
2 *suikerpitte*	suikerbieten
3 *boeze vrind*	boezemvriend
4 *gère*	gaarne, graag
5 *daar in laoten zette hat*	daarin had laten zetten. Eigenaardige volgorde; zie ook 10.
6 *mijne bundel pitte land*	mijn bunder bietenland
7 *hij zoe*	hij zou
8 *zonder ze vrage*	"dat" ontbreekt; zonder dat ze ...
9 *hoe of ie hiete*	hoe hij heette
10 *die raad geve wille*	opmerkelijke woordvolgorde
11 *de koei*	de koeien
12 *zul de*	zul je
13 *ne kees*	een kaas
14 Red.	nl. van de Nieuwe Gorinchemsche Courant

Toelichting bij tekst **C**

Dirk, een veehouder (boterboer) uit Kedichem, weidt in zijn ingezonden stuk van 1 maart 1879 uit over de onnauwkeurigheid van de weeginstrumenten, met als gevolg daarvan onderwicht en boetes. Hij beveelt het gebruik aan van een "baskuul" (bascule) om eerlijk mee te wegen.
De wijze waarop hij zijn verhaal in het "Kekemse" dialect van zijn dagen (1879) doet, is bijzonder aardig. Hij geeft daarbij een levendige beschrijving van een voorval op een maandagse marktdag in Gorinchem. Het dialect is uitstekend verzorgd en in een behoorlijke spelling opgeschreven. Deze tekst is zonder meer verreweg de beste van alle drie te noemen. Uit dit stuk blijkt heel duidelijk, nog meer dan uit B, dat het vorige-eeuwse Gorkums van 1859 (O.G.V. 27), 1866 (H.R. deel 1) en 1870 (O.G.V. 25) heel veel met het toenmalige "Kekems" van 1879 gemeen had.

TEKST C

Nieuwe Gorinchemsche Courant, 1 maart 1879

Meneer de Redacteur!

Nou motte[1] tog alevel[2] is iets vor me in de krant zette.
Ik kom van Kedichem van daan, en was lest op ne Maandag in Gurkum,

't was namiddag en ik ontmoete mennen buurman Jaap in de Erkelstraat,[3] hij had en ding op zijn rug en ik wist zoo waor nie wa 't was, ik was nijsgierig en zeg: mar mins Jaap wa sjoude[4] daar tog? Wel mins zeed ie das en paskwil,[5] da hek is gekoft, dar kende,[6] zeed de man, erelijk mee wegen. Want, zeed ie, ik heb geen goed weegspul meer geleuf ik, ('t was nog van me grutmoeijer)[7] en nou van daag, 't is al vor de derde keer van 't jaar da min botter aan de mert te ligt was, en en tientje boete ha, en das tog te arg, nou hek en beter spul en zel me nie meer beure ze te ligt is.[8]

Meneer dar ston ik raor te kijken da Jaap zun ding ha, ik gong met em mee naor de herbarg daor tie uitgespanne[9] was, toe we er ware zeg tie nou zuwe hum is prebere. Wij stelde het ding in de gelagkamer, en we haole elk onze bottermand vor den dag daor onze winkelware in ware. 't Erste da ter aan mos was en witte brood gekoft[10] op den langendijk 't moes 4 pond wege, en mins 't woeg[11] mar 3 en en half pond, toe haolde ik ut minnen bottermand en terve[12] brood da hak in de hoogstraat gekoft en mos ok 4 pond zijn, 't was iets beter dog haolde mar 3 pond 4 ons. We woege toe onze zuiker, koffie, stezzel[13] en al da wa we woege was te ligt. Zon paskwil meneer is tog en erelijk spul. Mar nou mok tog is vrage hoe of da is: as onze botter te ligt is as de dienders komme wegen, motte we mee nar stadhuis en geve daar en tientje, nou zeg ik nie dat do ombillek is, mar dan motte er tog nog al wa tientjes boete komme in de gemeinte kas, want den borgemester la toch zeker de broije[14] ok wel is wege bei de bakkers, net zo goed as de botter, want ik leesde lest in de krant uit Mastrigt ik weet nie hoeveel broije dat de borgemester pakte die te ligt woege en die kreege alle daor den erme.[15] En nou die kruijeniers, ja dar kunne we nar kijke as ze wege, ja maar as ie het spul in de schaal doet, zeed ie orrenaor[16] mooi of slegt weêr en la me nor buite kijke en as ik dan terug kijk, het ie al gedaon me[17] wegen, en ben dan mestal bedrogen, ik geleuf stellig et hier schuilt.[18] Doch meneer as nou al die bakkers zun paskwil koften en woege da hun broije mee eer ze het aan ons en wa arger is aan erme minse verkoften,[19] han ze tog zo ligt gin nood[20] da de borgemester ze snapte, te minste ik verzeker jou, meneer, dat Jaap en ik nou zame met et ding wege en ons best doen da onze botter de wigt het.

Wel bedankt meneer de Redacteur.

Ouw[21] dienaar

Dirk.

Kedichem, 24 Feb. '79

NOTEN

1 *motte*	moet je
2 *alevel*	toch, niettemin; **toch alevel**: dubbelop
3 *Erkelstraat*	Arkelstraat
4 *wa sjoude*	wat sjouw je
5 *paskwil*	baskuul, bascule
6 *kende*	kan/kun je
7 *grutmoeijer*	grootmoeder
8 *ze te ligt is*	opmerkelijke zinsbouw; **dat** ontbreekt: 't zal me niet gebeuren dat ze te licht is; zie ook 16
9 *daortie uitgespanne was*	waar hij zijn paard en wagen uitgespannen had (de "uitspanning")
10 *gekoft*	gekocht. Zie ook 19. Komt wel vijfmaal voor.
11 *woeg*	woog. Komt wel vijfmaal voor.
12 *terve brood*	tarwebrood
13 *stezzel*	stijfsel
14 *broije*	broden
15 *die kreege alle daor den ermedie*	werden daar allemaal aan de armen gegeven
16 *orrenaor*	gewoonlijk (ordinair)
17 *me wegen*	met wegen
18 *ik geleuf et hier schuilt*	**dat** ontbreekt; ik geloof **dat** het hierin schuilt
19 *verkoften*	verkochten
20 *han ze gin nood*	liepen ze geen gevaar
21 *ouw*	uw

GORKUMSE DIALECTLITERATUUR

1859 D. van 't Sant, P. van Zutphen. *Staaltjes van de volkstaal te Gorinchem.*
In: Oud-Gorcum Varia nr. 26 p. 19 e.v. en nr. 27 p. 80 e.v.

1866 P. van Zutphen. *Een brief over den Franschen tijd en een vrouwenpraatje in de Gorkumsche volkstaal.*
In: Hist. Reeks Oud-Gorcum, deel 1.

1870 P. van Zutphen. *De gelijkenis van den verloren zoon in den tongval van de stad Gorinchem.*
In: J. Winkler. Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon, deel 2.
Afgedrukt in Oud-Gorcum Varia nr. 25 p. 151 e.v.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

DE DIALECTENENQUêTE VAN 1994/'95 EN HET GORKUMS

drs. H.M. den Uyl

Dit jaar is het een eeuw geleden dat door het Aardrijkskundig Genootschap een landelijke dialectenenquête werd gehouden. Dat was eigenlijk al de tweede enquête, want in 1879 deed dit Genootschap reeds een eerste, wat beperkter onderzoek (zie O.G.V. nr. 25, p. 139 e.v.). De uitgebreide vragenlijst van 1895 kreeg veel belangstelling en werd ingevuld door 300 medewerkers.
Nu, in 1995, is dit onderzoek herhaald. De Stichting Nederlandse Dialecten, die deze enquête organiseerde, wil op deze wijze de veranderingen die zich intussen hebben voorgedaan, vastleggen. De zinnetjes van deze lijst gaan voor een deel terug op die van 1895. Het valt op dat ze een gewrongen en onnatuurlijke indruk maken, maar dat komt doordat men zoveel mogelijk woorden uit de enquête van 1895 wilde opnemen die dialectverschillen kunnen vertonen. Zinnen voldoen namelijk beter dan losse woorden.
De enquête werd in juli 1994 gepubliceerd, zowel in Vlaamse als in Nederlandse dagbladen en ook in enkele andere media. Toch waren helaas de dagbladen in Utrecht en Noord- en Zuid-Holland niet bereid mee te werken. Daarom besloot de afdeling Dialectologie van het P.J. Meertens-Instituut, die in de Stichting Nederlandse Dialecten vertegenwoordigd is, zelf formulieren aan haar vaste medewerkers te sturen om zodoende toch, wat Holland en Utrecht betreft, aan dit dialectonderzoek bij te dragen, zodat er geen scheef beeld zou ontstaan. Er kwamen bij deze grootscheepse dialectenquête zo'n 10.000 reacties binnen. De resultaten ervan werden gepresenteerd tijdens de Derde Nederlandse Dialectendag op 25 maart 1995 in Den Bosch. Als afsluiting is door de Stichting Nederlandse Dialecten het boek *Dialecten in beweging* gepubliceerd, met resultaten en conclusies.
Ook Gorinchem bleef bij dit onderzoek niet achter. In samenwerking met de ervaren kenner van het "Gurrekumse" dialect, de heer N. van Heumen, werd door ons een vragenlijst ingevuld, die we hieronder afdrukken.

ZINNETJES

1 *Het schaap en zijn lammetje stonden samen met het veulen erwteschillen te eten achter het/de prikkeldraad bij de molen.*
't Schaop en z'n lammeke stinge saome mit 't veule erteschelle te vrete achter 't pikkeldraod bij de mole.

2 *We gaan de zeug aan haar/d'r/zijn staart trekken.*
We gaon de zeug an z'n stèèrt trekke.

3 *De ham hing te drogen in de schouw/haard van het boerenhuis.*
De ham hong te drôôge in de schouw van de boerderij.

4 *Ik vroeg u om een kopje thee, maar ik kreeg zure azijn.*
'k Vroeg u/je om 'n koppie tee, maor 'k kreeg zure azijn.

5 *Hij bracht een foto van de koning en de koningin mee uit de lade van zijn kast.*
Hij broch 'n foto van de koneng en de konegin mee uit de laoi van z'n kas.

6 *Het mannetje hield zich wel vast, maar viel en brak z'n armpje.*
't Manneke hiel z'n ège wel vas, maor viel en brak z'n èrrempie.

7 *Haar twee zonen wassen vaak/dikwijls zelf hun broeken.*
Haor/d'r twee zoons wasse dikkels zèllef d'r/hun broeke.

8 *Ik zie jullie wel, maar jullie zien mij niet.*
Ik zie jullie wèl, maor jullie zien mijn nie.

9 *Ze eten met een vork de aardappelen en uien van hun bord.*
Ze ete mit 'n vurrek de èrepel en juin van d'r bord.

10 *Hij was moe van het zaaien en had eelt op zijn handen.*
Hij was moei van 't zeije en hà eelt op z'n hande.

11 *Bijna viel 'ie van de schommel in een nest mieren.*
Bekant viel tie van de schommel in 'n nes miere.

12 *In de schaduw van het bosje zit een kikker te kwaken.*
In de schaodu van 't bosje zit 'n kikker te kwèkke.

13 *Er vloog een vlinder door de lucht en die kwam op mijn aardbeien zitten.*
D'r vloog 'n vlinder deur de luch en die kwam op m'n aorebeie zitte.

14 *Eén lucifer volstaat om een groot vuur te maken.*
Eên lusiver is genog om 'n grôôt vuur te maoke.

15 *Toen hij bedreigd werd, stak de egel zijn neus weg onder zijn/de buik.*
Toe tie in 't nauw kwam, stak d'n egel z'n snoet weg onder z'n bas(t).

16 *Vader en moeder stonden een poosje bij de wieg.*
Vaoder en moeder stinge 'n pôôsje/hortje bij de wieg.

17 *De stier eet mals gras.*
De stier vreet mals gras.

18 *De ladder stond tegen de muur.*
De leer sting tege de muur.

19 *Hij vond de reuzel zalig.*
Hij von te reuzel harstikke lekker.

20 *Na het erwten plukken aten wij een boterham.*
Nao 't erte plukke aote we 'n botteram.

21 *Wat heeft moeder jou een dure spiegel gegeven voor je verjaardag!*
Wah heb moe(der) jou 'n dure spiegel gegeve veur je vejaodag!

22 *Het gras is na die regen mooi groen geworden.*
't Gras is nao die rege(n) prachteg groen geworde.

23 *Wie van de drie is jouw broer?*
Wie van de drie is jouw broer?

24 *Ze vraagt aan een sterke man of hij de zak meel voor haar wil dragen.*
Ze vraog an 'n sterke vint/kèrel of tie de zak meel veur haor/d'r wil draoge.

25 *Iedere morgen kraait de haan.*
Elleke morrege kreij te haon.

26 *Daar trekt hij zich niets van aan.*
Daor trek tie z'n ège niks van aon.

27 *Ben je je ringetje kwijt? Ik geloof dat ik zo'n soort dingetje in de schuur zag liggen.*

Bin je je ringeske kwijt? 'k Glôôf dah 'k zôô'n dingeske in de schuur zag legge.

WERKWOORDSVORMEN

ik ga - jij gaat	ik gao - jij gao
wij gaan-gingen-gegaan	wij/we gaon-gonge-gegonge
ik sta - jij staat	ik stao - jij stao
wij staan-stonden-gestaan	wij/we staon-stinge-gestaon
ik word - jij wordt	ik wor - jij wor
wij worden-werden-geworden	wij worre-werre-geworde
ik zoek - jij zoekt	ik zoek - jij zoek
wij zoeken-zochten-gezocht	wij zoeke-zochte-gezocht
sterven-stierf-gestorven	sterve-stierf-gesturreve

OVERIGENS

schapen - schaapje	schaope - schaopie
voet - voetje	voet - voetje
laag - laagste	laog - laogste
staart - staartje	stèèrt - stèèrtje
(zand) strooien	(zand) strôôje
ik hield stevig vast	'k hiel steveg vas
schreien	schrètte

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Poortje Gasthuisstraat 47[a]. Foto W.F. Tielrooij.

HET NATUURSTENEN POORTJE AAN DE GASTHUISSTRAAT NR. 47A

Aan de Gasthuisstraatzijde van de Gasthuissteeg of -gang bevindt zich een laat 16de-eeuws natuurstenen poortje met een enigszins afgeplatte boog, waarin een sluitsteen zit met een sterk verweerd kopje. Het Gasthuispoortje Achter de Kerk is natuurlijk meer bekend en is dan ook opgenomen in de rondwandeling door Gorinchem. Het poortje aan de Gasthuisstraat daarentegen zal, zoals dr.ir. J.J. Breen op de laatste algemene vergadering van febr. j.l. opmerkte, de meeste Gorkumers onbekend zijn. Op zijn verzoek plaatsen wij dan ook twee foto's (gemaakt door de heer W.F. Tielrooij) van dit in verval verkerende overblijfsel van het vroegere Elisabethgasthuis. Dit gasthuis, dat ook wel Kathrijnengasthuis werd genoemd, werd in 1598 verplaatst naar de Haarstraat, op het toen vrijgekomen terrein van het Begijnhof.
Uitvoeriger wordt een en ander beschreven in het deel *De Alblasserwaard*, p. 244, door mevr. drs. C.L. van Groningen, uitgekomen in de reeks De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst (1992). Ook in de uitgave *Monumenten in Gorinchem* van de Stichting Stadsherstel Gorinchem wordt op p. 24 melding gemaakt van dit poortje. Of het op de monumentenlijst van de gemeente Gorinchem voorkomt, is ons onbekend. Het zou echter wel aanbeveling verdienen dit overblijfsel van een middeleeuwse Gorkumse instelling met meer eerbied te behandelen, zowel de poort zelf als de blijkbaar als vuilnisopslag dienende gang. Ook de opdringerige en het poortje wegdrukkende onderpui van de winkel ernaast is een aanfluiting. Een taak voor de gemeente!

Redactie

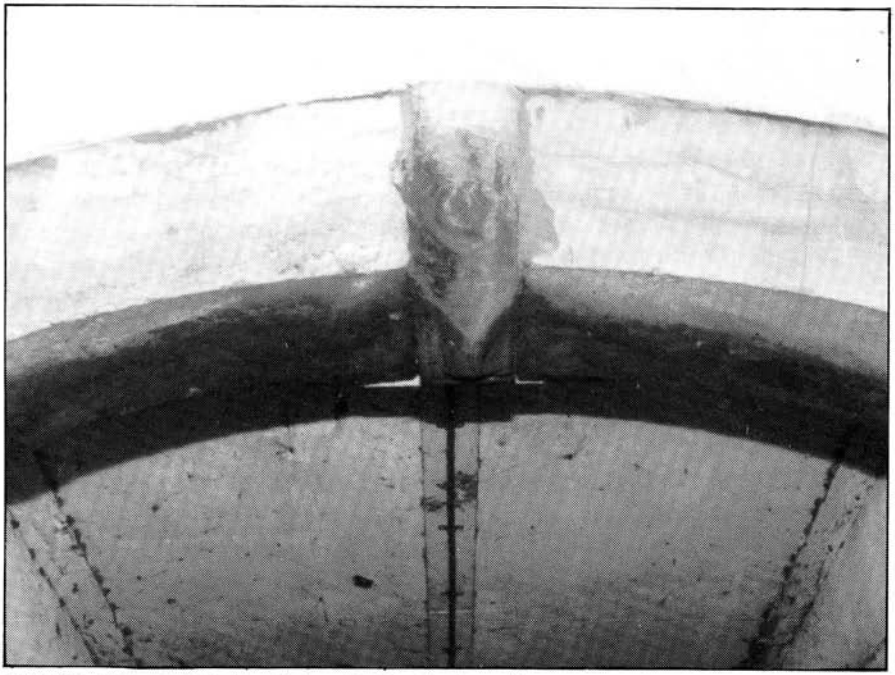

Detail van poortje. Foto W.F. Tielrooij.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

28 maart 1972. *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken.*

Palmpaas en Luilak

door H. F. van Peer

U he btze vrijdag, zaterdag en zondag weer in Gorcum zien lopen, de kinderen met hun prachtig versierde palmpaas of met het eenvoudige haantje pik.

Dit is nog een stukje folklore, dat sinds mensenheugenis in onze streek voorkwam, ook al was dat vroeger dan niet met georganiseerde optochten, waarbij in het algemeen veel te weinig dat mooie lied van haantje pik werd gezongen:

Haantje pik
Wille wille wik
Geef me een klontje suiker,
'k Kan niet langer wachten,
't Is al kwart voor achten,
't Is al kwart voor negenen
Morgen zal het regenen.

Uit Woudrichem ontving ik deze versie van het lied:
Haontjepik,
Scharrewarrewik
Zat op vaders klompen,
Schuitje dat brak,
Hij viel op z'n gat,
Haontje was bijkans verdronken.

Natuurlijk bestaan er in de liedjes hier en daar nogal wat verschillen.

Met Luilak — de zaterdag voor Pinksteren — zong men in Gorcum:
Luilak
Slaapzak
Beddezak,
Negen ure, half tien
Heb je die luilak nog niet gezien.

Op mijn twee artikelen over Vastenavond (Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken van 8 en 11 februari 1972) kreeg ik heel wat reacties, vooral wat betref thet vastenavondversje. Ook al weer met veel variaties.

Allereerst twee verschillende uit Gorcum:
Vrouwtje, 't is vastenavond.
Ik kom niet thuis voor vanavond,
Ik kom niet thuis voor morgenvroeg,
Vrouwtje hou je kinnebakkesnoet,
Of ik sla je met de koekepan er tussen.
Hier een stoel, daar een stoel,
Op elke stoel een kussen.
Ik heb zo lang met de rommelpot gelopen,
Ik heb geen geld om brood te kopen,
Pannebakkerij, steek op zij,
Geef me een dubbeltje en ik ga voorbij.

In de andere versie slaan ze niet met een koekepan, maar met een pannekoek. Ook zingt men niet pannebakkerij, maar rommelpotterij. Het tweede deel van het liedje verschilt heel veel:
,k Heb zo lang met de rommelpot gelopen,
Nog geen geld om brood te kopen,
Vrouwtje geef me dit, vrouwtje geef me dat,
Geef me een stuk van het varken z'n gat.
Vrouwtje maak me blij, vrouwtje maak me blij,
Geef me een centje dan ga ik voorbij.

In de Bommelerwaard zongen ze met Vastenavond:
't Is rommelepottenavond,
Ik kom niet thuis voor 't avond,
Avond in de maneschijn,

Als vader en moeder naar bed toe zijn.

De rest van dit liedje lijkt dan weer gedeeltelijk op de voorgaande.

In Dalem gingen de kinderen ook zingend (in ieder geval nog in 1971) op Vastenavond langs de huizen. Hier zong men:

Vrouwtje, 't is de vastenavond
'k Kom niet thuis voor vanavond,
Vanavond in de maneschijn,

Als alle boeren naar bed toe zijn.
Vrouwtje geeft me dit, vrouwtje geef me dat,
Geef me een stuk van het varken z'n gat.
Geef me een appel en een peer,
Dan kom ik 't hele jaar niet meer.

Het is aardig, dat deze gebruiken nog in ere worden gehouden, ook al zijn de uitingsvormen dan wat anders geworden. Maar dat kan ook niet anders, wij leven nu eenmaal onder sterk gewijzigde omstandigheden.

Voor zover mij bekend is werd er in deze streek niets gedaan met Driekoningen (de omgang met de ster) en met Sint Maarten (Sinte Sinte Maarten, de koeien dragen staarten, een liedje dat men elders zong bij de omgang met de rommel- of foekepot), wat toch wel verwonderlijk is want Sint Maarten was de schutspatroon van de stad. Mogelijk dat er heel vroeger toch wel wat aan gedaan werd.

Tot besluit dit: In de Alblasserwaard kwam vroeger het Sint Katrijnmelken voor. Wie wil mij daar eens iets over schrijven?

---

16 mei 1972. *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken.*

Zaterdag Luilak

door H. F. van Peer

In een vorig folkloristisch artikeltje over Palmpaas (Nieuwsblad van 28 maart 1972) noemde ik terloops ook het Luilakliedje, dat hier op zaterdag voor Pinksteren werd gezongen.

Mijn versie was:
Luilak,
Slaapzak,
Beddezak,
Negen ure, half tien
Heb je die luilak nog niet gezien.

Een lezer schrijft:

„Ik heb het luilakliedje zo geleerd:
Luilak,
Slaapzak,
Grote pop,
Sta om negen ure op,
Negen ure, half tien,
Is de luilak nog niet te zien.

Inderdaad, het liedje werd op verschillende manieren gezongen, maar het kwam tenslotte allemaal neer op die luilak, die een slaapzak was. Het dauwtrappen op Luilak komt de laatste tijd hier nagenoeg niet meer voor.

Ik schreef de vorige keer: „Voor zover mij bekend is werd er in deze streek niets gedaan met Driekoningen". Dezelfde lezer van hierboven schrijft me:

„In katholieke gezinnen in Gorcum werd in mijn jeugd op de avond van Driekoningen aan kaarsje springen gedaan, ik deed zelf ook mee. De kinderen sprongen om beuten over een brandende kaars, die steeds hoger werd gezet. Daarbij zongen zij het volgende liedje:

Driekoningen, Driekoningen,
Geef mij een nieuwe hoed,
Mijn ouwe is versleten,
Mijn moeder mag het niet weten,
Mijn vader heeft zijn geld nog niet geteld.

Die het langst sprong was winnaar en wij kregen die avond anijsmelk te drinken."

Ik vond het leuk dit te horen, want het gebruik was mij niet bekend.

Zo schreef een lezeres mij of ik nog wist dat het vroeger gewoonte was, dat de slagers voor Pasen met een paasos door de straten gingen om te tonen, welk paasvlees er te koop zou zijn.

Zeker weet ik dat nog en ik zie ze nog lopen. De paasossen werden wat opgesierd en meestal was er een sinaasappel op de horens gestoken. Zelfs na 1945 kwam er nog een paasos door Gorcums straten.

In België komt het gebruik nog veel voor. In „Het Vrije Waasland" van 25 maart jl., dat in Sint Niklaas verschijnt, zag ik een foto van drie kolossale paasossen en tevens het bericht, dat op Palmzondag in Anderlecht een markt werd gehouden onder de naam „De Vette Os". In België houdt men overigens meer aan oude gebruiken vast dan bij ons. Natuurlijk mag men in onze Paasmaandagmarkt ook nog een stuk folkloristische traditie zien. En ook wij gaan in onze tijd nog wel op zijn paasbest, maar wij beseffen het waarschijnlijk niet. Trouwens, in oude tijden knapte men zich in de Lentetijd al op, want een nieuwe tijd moest men in het nieuw tegemoet gaan.

„Waar zijn ze gebleven?", vraagt een andere lezeres. Ik weet het niet mevrouw, ik zie ze ook niet meer, „die mooie rose suikeren paaseieren". Ik geloof, dat de jeugd ze ook niet meer zou eten, evenals het suikergoed met Sinterklaas. Het is er nog wel, maar het zinkt in het niet bij al die andere snoeperijen van vandaag.

Tenslotte vroeg ik de vorige keer iets over het Sint Katrijnmelken in de Alblasserwaard op Sinte Catharina (25 november). Het werd ook Trijnsmelken genoemd. Hierover schreef men mij:

„Dan hadden jongens en arbeiders het ongeschreven recht de koeien, die dan nog in de wei liepen, uit te melken. Als de boer dan later kwam viste (molk) hij achter het net.

Inderdaad, het was een gewoonte, dat vooral de armere mensen op Sinte Katrijn de koeien mochten melken. De boeren die op die datum hun koeien nog in de wei hadden lopen konden met dat voordeeltje toch al blij zijn. Net na de oorlog, toen de melk nog schaars was, is er in de Alblasserwaard van dit stuk traditie nog gebruik gemaakt.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Aanbieding door de heer J. Mastenbroek, van het schilderij van Mijndert van den Berg, aan mevr. W. Kreukniet-den Hertog, voorzitter van de Historische Vereniging "Oud-Gorcum". Foto Marcel Köppen.

EEN WAARDEVOL GESCHENK VOOR ONZE VERENIGING

De voorzitter van de Rotaryclub Gorinchem, de heer J. Mastenbroek, overhandigde vrijdag 21 juli aan de voorzitter van onze Hist. Ver. "Oud-Gorcum", mevrouw W. Kreukniet-den Hertog, een fraai schilderij. Het doek werd onlangs ontdekt op een veiling en door de Rotaryclub aangekocht. Het schilderij werd vlak na de oorlog geschilderd door de uit Gorinchem afkomstige schilder Mijndert van den Berg en stelt de achterkant van de Kortendijk aan de havenzijde voor. Van den Berg (1876-1967) heeft in de Burgstraat gewoond, dus niet ver van dit Gorkumse stadsbeeld. Het schilderij vormt uiteraard een belangrijke aanwinst voor de verzameling van "Oud-Gorcum". Onze hartelijke dank aan de Rotaryclub Gorinchem, die ons op deze wijze met dit geschenk heeft willen vereren.
Evenals andere delen van onze verzameling is dit schilderij te zien in het "Gorcums Museum" in het oude stadhuis op de Grote Markt.

Mijndert van den Berg werd op 5 juli 1876 in Gorinchem geboren als zoon van de arbeider Gerrit van den Berg en Aagtje Opstelten. Het gezin woonde aan de Spaarpotsteeg en later aan het Laantje. Uit de administratie van de Ambachtsschool blijkt, dat Mijndert een opleiding aan de timmerafdeling kreeg (okt. 1888 - apr. 1892). Na het verlaten van de school kwam hij in dienst bij C.J. Verweijl, waar hij weldra 5 cent per uur verdiende; de beloning liep op tot 8 cent per uur.
Op 4 september 1895 vertrok Mijndert naar Den Haag. Omstreeks 1900 verdiende hij als timmerman 20 cent per uur.

In **P.A. Scheen. Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880** staat de volgende vermelding van deze Gorkumse kunstenaar.

Berg, Mijndert van den, geb. Gorinchem 5 juli 1876, overl. Den Haag 8 april 1967. Woonde en werkte in Gorinchem en Den Haag. Leerling van de Akademie v. B.K. in Den Haag (1908-1916) o.l.v. F. Jansen en A. van den Berg. Schilderde, aquarelleerde en tekende (ook pastel) landschappen, ruime riviergezichten, stadsgezichten, portretten en stillevens. Was een van de schilders uit de Haagse School, heeft o.m. naam gemaakt met zijn "riviergezichten". Was lid van "De Onafhankelijken" te Amsterdam en van de Ned. Kunstkring in Den Haag.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

MEDEDELING VAN DE REDACTIE

In verband met de uitgave dit jaar van twee delen in de *Historische Reeks Oud-Gorcum*, namelijk de delen 8 en 9, zullen er in 1995 maar **twee in plaats van drie** nummers van *Oud-Gorcum Varia* verschijnen. Deel 9 van de *Historische Reeks*, gewijd aan Henk van Hoogdalem, zal in oktober uitkomen.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

NIEUWE LEDEN

V.B. Busato
N. Dieleman
A. Goedel
Gorinchem, gemeente
B.C.N. de Groot
C.J. de Grunt
Gymnasium Camphusianum
M.C. van Hoogdalem-Duizer
J.M.N. Kwakkernaat
H. Maquiné
J. Mastenbroek
Th.A. Meyer-Bronkhorst
A.D. van Mill
S. de Moor
H. Niesthoven
M.J. Ottink
K. Rom Colthoff-van Wingerden
P.G. van Rooijen
P. Stahl
J.H. Steehouwer-de Zeeuw
F. Swaters
A. den Uyl
W.M. van der Vaart
M.H. Veldkamp-van Andel
J. de Wagenaar
H.K. van Wingerden

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

BESPREKING VAN "EENHEID EN SCHEIDING"

R.F. van Dijk

Op 1 juni 1994 werd het boek "Eenheid en scheiding : Historische schetsen van Molenaarsgraaf en Brandwijk" officieel gepresenteerd in café Boerenklaas. Op het titelblad staat als hoofdauteur Harm Jan van Rees vermeld, terwijl Bas Lagerwerf, Hans Ouweneel, Dirk Stöver, Bep Tukker-Rouwert Boer en Corrie Vink-Versteeg medewerking verleenden. Van Rees is bij ondergetekende goed bekend uit de tijd dat hij bij de toenmalige Gemeentelijke Archiefdienst Gorinchem een archief inventariseerde in het kader van zijn studie geschiedenis. Dit werk deed hij met bijzonder veel enthousiasme en de in 1986 geproduceerde archiefinventaris vertoont dan ook veel kwaliteiten.
Dezelfde betrokkenheid en deskundigheid stralen uit de hier te bespreken uitgave van de Stichting Publikaties Binnenwaard te Molenaarsgraaf (ISBN 90-72134-06-0). Hoewel het boek voortborduurt op twee 19e-eeuwse onderzoeken, is het een wonder dat in slechts zes maanden tijd zo'n doorwrochte publikatie van maar liefst 260 pagina's het licht kon zien. Geen aspect van de geschiedenis van de twee zo nauw verbonden dorpen bleef onbelicht. Ook voor historisch niet-ingewijden en voor mij als ter plaatse onbekende wordt zeer helder al het relevante uit de doeken gedaan. De schrijfstijl is bijzonder prettig en de illustraties zijn goed gekozen en uitstekend van kwaliteit. Dit laatste geldt ook voor de lay-out. Een gemis is wel een alfabetisch register op namen, zodat het boek als naslagwerk wat moeilijk hanteerbaar is. Ook zou een nauwkeurige bronvermelding bij ieder gegeven niet hebben misstaan.

De opzet van het boek is thematisch van aard: zes hoofdstukken beschrijven achtereenvolgens de waterstaat; heerlijkheid en bestuur; het dagelijks leven; kerkgeschiedenis; onlust, rust en wapengekletter; en "naar de moderne tijd". In het tweede hoofdstuk wordt gememoreerd dat de oudste vermelding van Molenaarsgraaf van 1244 òf 1245 dateert, afhankelijk van de interpretatie van de gebruikte jaarstijl. Het zou dus heel goed kunnen dat men vorig jaar het "750-jarig bestaan" te vroeg heeft gevierd. Brandwijk heeft dat feest nog tegoed: pas in 2027 is het daar zo ver.
Dat de inwoners van beide dorpen weten wat saamhorigheid inhoudt, moge blijken uit de paragraaf over het verenigingsleven. Gezamenlijk deed, en doet, men aan o.a. schaatsen, zingen en musiceren. Voor dat laatste hoefden werklozen in de jaren dertig geen contributie te betalen. De Historische Vereniging Binnenwaard, een van de vele andere verenigingen, is pas in 1983 opgericht, maar heeft de interesse

voor het gemeenschappelijk verleden al snel kunnen wekken.
De paragraaf over de Tweede Wereldoorlog is nogal beknopt. Beschreven wordt o.a. dat er onder de bevolking van de twee dorpen zeven slachtoffers vielen. Daarbij kwamen nog zes inzittenden van een Engelse bommenwerper die, na neergeschoten te zijn, hier neerkwam.

Wie details van een algemene geschiedschrijving nader tegen het licht houdt, kan wel eens nuanceringen aanbrengen of andere gezichtspunten geven. Onvermijdelijk is dat ook bij dit boek het geval. Zo kan opgemerkt worden, dat het wapen op de steen uit 1611 die in de voormalige pastorie van Molenaarsgraaf werd aangetroffen (p. 186), niet van het graafschap Nassau is, maar van Maurits van Nassau. De letters GM op de steen zullen dan niet "Gemeente Molenaarsgraaf" aanduiden, maar "Graaf Maurits". Pas in 1618, na het overlijden van Filips Willem, werd Maurits prins. Mogelijk heeft Maurits, als leenheer van Brandwijk, de bouw van de naburige pastorie gesubsidieerd.
Verder wordt op p. 196 gesuggereerd, dat de Gereformeerde Kerk te Molenaarsgraaf-Brandwijk nog steeds tot de classis Dordrecht behoort, maar genoemde kerkelijke gemeente is in 1973 overgegaan naar de classis Gorinchem. Dit zal verband houden met de in het boek beschreven aansluiting bij de in de classis Gorinchem gelegen kerkelijke gemeenten Ottoland en Noordeloos.
Nog een kleine opmerking over ds. K. Dekker. Hij werd op 18 oktober 1936 niet beroepen (p. 213), maar deed op die dag intrede (p. 195).
Daar ik mij met (Gorcums) zilver heb beziggehouden, las ik met extra belangstelling het vermelde op p. 158 over een Molenaarsgraafse zilveren ciborie uit 1537. De tekst van Van Rees is niet in overeenstemming met het erbij afgebeelde archiefstuk. De maker van de ciborie heette niet Jan Geritsz, maar Jan Gorisz., terwijl een ons in die tijd niet 100 gram, maar 30,76 g bedroeg. De ciborie woog aan zilver dus 1123 g, waarvoor de toenmalige kerkmeesters oud zilver inleverden, maar 546 g tekortkwamen. Zij betaalden aan het extra benodigde zilver ruim *f* 27, voor het glas *f* 2, voor het vergulden *f* 3,50 en voor arbeidsloon *f* 0,45 per ons, dus in totaal bijna *f* 50.
Ook vraag ik mij af hoe het zit met het op p. 184 beschreven zilveren avondmaalservies van Molenaarsgraaf. Volgens mevrouw Van Groningen in haar boek "De Alblasserwaard" (p. 234-235) vertoont het zilver ook nog de initialen "L.A.V.L.", een Schoonhovens keur en de jaarletter E. Als we mr. S.A.C. Begeer c.s. in hun boek "Zilversmeden van de stad Schoonhoven" (Schoonhoven, 1981) mogen geloven, is deze jaarletter gelijk te stellen met 1643, 1664, 1687 etc. (p. 157), zodat het jaar 1611 inderdaad niet juist zou kunnen zijn. Het Schoonhovense gilde van goud- en zilversmeden is volgens de heer Begeer (p. 6) ook pas omstreeks 1638 opgericht.

Ten slotte nog wat zeer ondergeschikte punten:
-de op p. 56 afgebeelde akte dateert niet zelf uit 1325, maar is een zgn. vidimus uit 1357 waarin de akte van 1325 woordelijk is opgenomen;
-in 1682 was er een andere ambachtsvrouwe van Brandwijk dan de op p. 62 genoemde: volgens een akte over de ruzie tussen de predikant en de schoolmeester was dat toen Maria Doublet, weduwe van Hans Cracht, vrijheer van Myllendonk (Stadsarchief Gorinchem, Notariële archieven, inv.nr. 4062, f. 76);
-en in de lijst van geraadpleegde literatuur dienen van vijf auteurs de namen te worden verbeterd in: Den Breejen, Ernsting, Van der Graaf, F.A.L. ridder van Rappard en Stol.

Ondanks deze kanttekeningen is de conclusie onverkort, dat de belangstellende voor de prijs van *f* 40,- (leden *f* 35,-) een magnifiek boek in handen krijgt. Hopelijk is het een stimulans voor de andere historische verenigingen in de Alblasserwaard om het rijke verleden van deze streek verder te boek te stellen.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

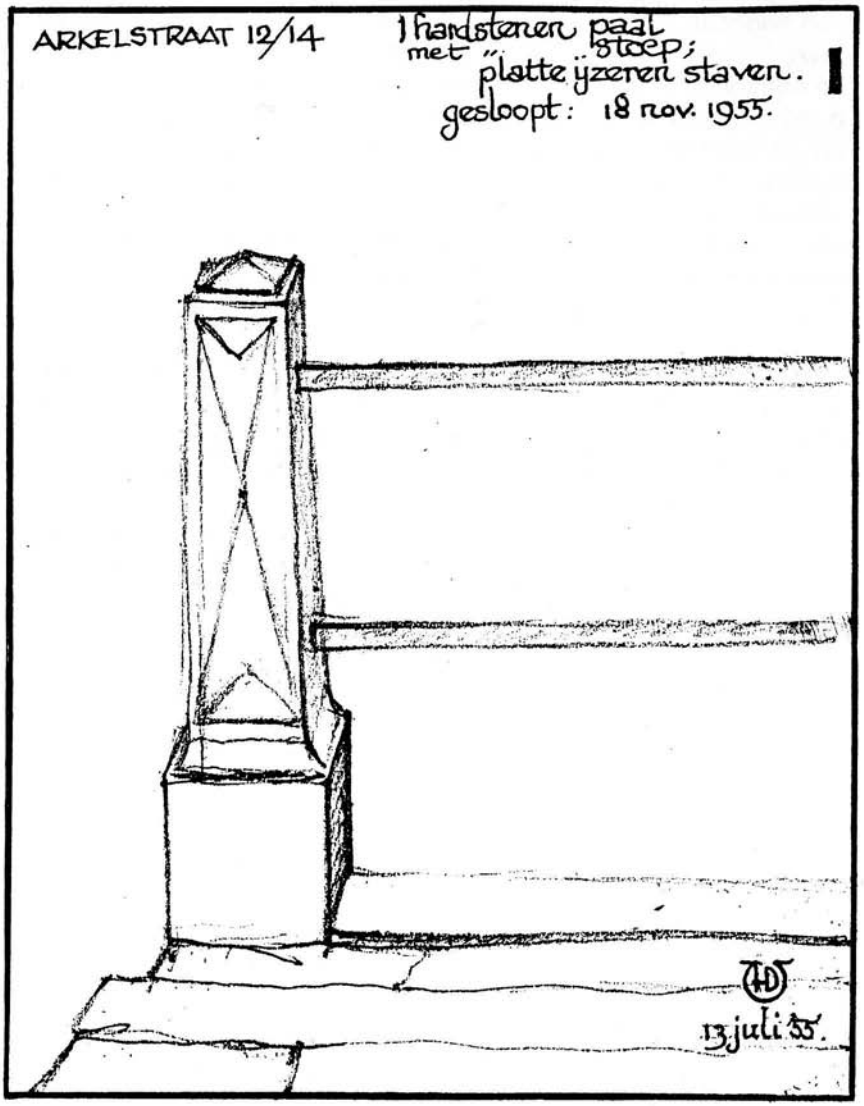

Hardstenen stoeppaal Arkelstraat 12/14.
Gesloopt in november 1955 bij de grondige
opruiming van stoepen en stoeppalen.
Tekening H.M. den Uyl.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

NIEUWE LITERATUUR OVER STAD EN STREEK

KADASTRALE ATLAS NOORD-BRABANT. Geertruidenberg in 1832. Uitgave Stichting Kad. Atl. Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, 1994. 2 dln. ISBN 90-75260-01-6. Deze eerste in een reeks van kadastrale atlassen betreffende de prov. Noord-Brabant is gewijd aan deze vroeger tot Holland behorende stad.

LANDELIJKE BOUWKUNST. ZUID-HOLLAND. E.L. van Olst. Documentatiemap van Zuid-Hollandse boerderijen. Uitgave Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem, 1994. ISBN 90-70103-17-6. Prijs *f* 39,50.

DIALECT IN BEWEGING. HET DIALECTENBOEK 3. Honderd jaar na de enquêtes van Willems en Aardrijkskundig Genootschap. Red. R. Bielemans en H. van de Wijngaard. Uitgave Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek, 1995. 280 blz. ISBN 90-73869-03-X. Prijs *f* 40,-.

HEUKELUMSE KRAKELINGEN. DEEL 4. Heukelum in vijf oorlogsjaren. Rie van Hoogdalem-Duizer. Heukelum, 1995. 174 blz. Prijs *f* 28,-. Verkrijgbaar bij de schrijfster (Voorste Gewind 30, Heukelum).

VROUWENRECHT EN LIBERALISME AAN DE MERWEDIJK. Positie en emancipatie van de vrouw in Hardinxveld en Giessendam volgens de Nieuwe Merwebode. P. den Breejen K.A.zn. Uitgave Hist. Ver. Hardinxveld-Giessendam, 1995. Publikatie 29. ISBN 90-70960-36-2. Prijs *f* 14,50.

DE 50STE MEI. Red. D.J. de Jong. Een bundeling verhalen ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Hardinxveld en Giessendam. Uitgave Hist. Ver. Hardinxveld-Giessendam, 1995. Publikatie 30. 102 blz. ISBN 90-70960-37-0. Prijs *f* 19,95.

VAN "DOLLE DINSDAG" OP WEG NAAR DE "BEVRIJDING". Belevenissen van Johanna de Jong, 5 sept. 1944 tot 22 febr. 1945 te Dalem. Uitgave in eigen beheer (Henk Sterk te Dalem). Prijs *f* 5,-.

DRIE DORPEN IN OORLOGSTIJD. De oorlogsjaren 1940-'45 zoals die door veel inwoners van Hoogblokland, Hoornaar en Noordeloos zijn beleefd. Uitgave Hist. Ver. Hoogblokland, Hoornaar en Noordeloos, 1995. 79 blz. Met voorwoord van oud-burgemeester M.W. Schakel. ISBN 90-900-8269-7. Prijs *f* 29,50.

SPIJK VAN OUDS EEN DORP AAN DE LINGE. Rie van Hoogdalem-

Duizer. Heukelum, 1995. 144 blz. Prijs ƒ 28,-. Verkrijgbaar bij de schrijfster (Voorste Gewind 30, Heukelum).

DORDT IN DE KAART GEKEKEN. Wim van Wijk e.a. Aan de hand van een groot aantal kaarten en plattegronden, voornamelijk uit het bezit van het gemeentearchief (van Dordrecht), wordt een beeld gegeven van tal van facetten van de Dordtse geschiedenis. Zo komen behalve de historie van de stad ook onderwerpen aan bod als de havens, de houthandel, de molens, de buitenplaatsen op het Eiland van Dordrecht. 100 ill., waarvan 40 in kleur. Uitgave Waanders, Zwolle, 1995. ISBN 90-6630-477-4. Prijs ƒ 45,-.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

INHOUDSOPGAVE

	blz.
-De geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250 door dr. M.J. Waale	67
-Afbeelding van het Pesthuis aan de Katerstraat	82
-De verpleging van krankzinnigen in Gorinchem door A.J. Busch	83
-Opgravingen in Gorinchem door T. Koorevaar	89
-Fraude tegen de impost op het gemaal over Gorinchem en het Land van Arkel. Aflevering 1 door A.L. van Tiel	92
-Foto wipkorenmolen "De Kievit" te Meerkerk	104
-Arsenalen door R.F. van Dijk	112
-Herplaatsing foto van gouache van Jan Kuijpers	118
-De Gorkumse zoute bollen van J.J. de Kroes uit de "Gulden Capel" door Henk van Peer +	119
-Over vroegere notarissen te Gorinchem door Henk van Peer +	121
-Nog meer grafzerken uit de Grote Kerk door M.H. van Unen-Buisman	122
-Ingezonden stukken in dialect in de Nieuwe Gorinchemsche Courant uit de jaren 1878 en '79 door drs. H.M. den Uyl	123
-De dialectenenquête van 1994/'95 en het Gorkums door drs. H.M. den Uyl	130
-Het natuurstenen poortje aan de Gasthuisstraat nr. 47a	134
-Oude volksgebruiken in Gorinchem en omgeving omstreeks 1972	137
-Een waardevol geschenk voor onze vereniging	140
-Mededeling van de redactie	142
-Nieuwe leden	142
-Bespreking van "Eenheid en scheiding" door R.F. van Dijk	143
-Hardstenen stoeppaal Arkelstraat 12/14	146
-Nieuwe literatuur over stad en streek	147

Redactie/lay-out	-B. Freriks -drs. H.M. den Uyl
Tekstverwerking	-R.F. van Dijk
Druk	-Grafisch Centrum Gorinchem